

HET BEGRAFENISRITUEEL IN GENT TIJDENS DE 18de EEUW <i>Tineke Schepens</i>	344
TWEE PLATTELANDSCHIRURGIJNS IN HET GRAAFSCHAP VLAANDEREN IN DE 18de EEUW <i>Tine van Bortel</i>	358
ZOEKEN EN ZANTEN	
DE WANDELENDE JOOD: EEN VOLKS- EN TAALKUNDIG ONDERZOEK IN DE PROVINCIE ANTWERPEN. 1998-1999 <i>Hervé Daras</i>	392
DE JODENEED TE GENT (1724) <i>Willy Braekman</i>	406
BRUILOFTSGBEGRUIKEN TE SINT-MARIE-CAPPEL, OOSTAKKER EN TIEGEM (1560-1621) <i>Willy Braekman</i>	409
OVER ENKELE GENTSE LOFDICHTEN OP DE TABAK (CA. 1700) <i>Paul Huys</i>	412
KRONIEK VAN HET INTERNATIONAAL STUDIEKOMITEE VOOR OMMEGANGSREUZEN. DEEL I <i>Marcel Daem</i>	418
MENSEN EN DINGEN	
HET HUIS VAN ALIJN. TERUGBLIK 2000 - ACTIVITEITEN 2001 <i>Sylvie Dhaene</i>	444
BOEKBESPREKINGEN EN SIGNALEMENTEN	
De geschiedenis van de Lokerse Harmonie, <i>Guy Hoebeke</i>	451
Sint-Appoloniaviering in de parochie Sombeke te Waasmunster, <i>Mark Adriaen</i>	453
SUMMARIES	454
INHOUDSOPGAVE JAARGANGEN 1999 EN 2000	455

HET BEGRAFENISRITUEEL IN GENT TIJDENS DE 18de EEUW

Tineke SCHEPENS

1. Inleiding

Niets is zekerder in een mensenleven dan de dood. Elke samenleving had en heeft haar eigen manier om met deze eindigheid om te gaan. Er ontstonden dan ook specifieke begrafenisrituelen die telkens een duidelijk functie en een precies doel hadden. De strikte regels vormden een houvast voor de nabestaanden en bevatten een procedure die in een periode van verwarring en heftige emoties blindelings kon worden gevolgd. Het uiteindelijke doel was altijd de integratie van de dood in de gemeenschap en het in goede handen leiden van het verdriet.

In de 20ste eeuw is het onderwerp 'de dood' lange tijd taboe gebleven. De dood en de doden in hun concrete gestalte werden (en worden) zoveel mogelijk weggedrongen. Ook in de geschiedschrijving heerste een diep stilzwijgen. Aanvankelijk waren enkel de zogenaamde folkloristen geïnteresseerd in de oude gebruiken die langzaam verdwenen. In tijdschriften als *De Biekerf*, *Rond den Heerd* en het *Tijdschrift voor Volkskunde* kan men een hele reeks anekdotes vinden over specifieke handelingen die bij een overlijden werden uitgevoerd, met een sterke nadruk op de regionale verschillen. Daarnaast verschenen ook meer uitgebreide studies van ondermeer J. Cornelissen en M. Cafmeyer, ⁽¹⁾ over de betekenis, het voortbestaan en de teloorgang van oude

begrafenisrituelen en volksgebruiken.

Een echte doorbraak kwam er pas in de jaren zeventig toen, in het kader van de mentaliteitsgeschiedenis, de houding van de mens tegenover de dood in een bepaalde periode en regio werd onderzocht. De lijvige publicaties van de Franse historici Ph. Ariès, M. Vovelle en P. Chaunu volgde, ⁽²⁾ kregen ondertussen veel navolging.

In België was het enthousiasme aanvankelijk eerder gering. De grootste aandacht voor de dood ging uit van licentiaatstudenten (kunst)geschiedenis bij de keuze van hun thésisonderwerp. Pas in 1985 werd te Leuven een expositie gewijd aan de Alexianen die steeds een belangrijke rol speelden bij begrafenis. In 1986-87 volgde het Gentse Museum voor Volkskunde met de tentoonstelling 'Rendez-vous met Magere Hein. Doods- en rouwgebruiken in de 19de eeuw'. De tentoonstelling in Koksijde (in 1995) en meer recent, het openen van vele begraafplaatsen voor het grote publiek tijdens de Open Monumentendag 2000, toont aan dat er nog steeds een ruime belangstelling is voor de dood in al zijn facetten. In plaats van de meer gebruikelijke sociologische of psychologische benadering werd gekozen voor een economische. Aan de hand van begrafenisrekeningen in de staten van goed werd getracht de bestaande rituelen op te sporen en hun kostprijs te berekenen. ⁽³⁾ De financiële

2. Voorbereiding van de begrafenis

2.1 De laatste Sacramenten

Wanneer de doodstrijd ten einde liep, werd de priester ontboden om, met de nodige ceremonie, de laatste sacramenten toe te dienen. Deze sacramenten waren uiterst belangrijk omdat de 'ewige zaligheid' slechts kon bereikt worden door hen die op het moment van hun overlijden in staat van genade verkeerden. Ze werden echter pas op het allerlaatste ogenblik toegediend om de zieke niet te verontrusten. (4)

De berechting bestond uit een sacramenteel deel (de biecht, het H. Oliesel en het viaticum of H. Teerspijze), gevolgd door een zegening en de gebeden der stervenden. (5)

Opdat al deze handelingen op een correcte en waardige manier zouden uitgevoerd worden, werd het 'Lofweerdig Broederschap der Berechting' of het 'Broederschap van het Heilig Sacrament' opgericht op het einde van de 17de eeuw. Alle leden, zowel mannen als vrouwen, moesten iedere berechting bijwonen en assisteren in de bediening. (6)

2.2 Het wassen, waken en kisten

Na het overlijden werd het stoffelijk overschot 'afgelegd'. Aanvankelijk bestond het liturgisch ritueel uit acht opeenvolgende handelingen: het strekken van de voeten (want de ziel verlaat geleidelijk het lichaam, te beginnen met

de voeten), het toedienen van het viaticum, het opvangen van de laatste adem, de zogenaamde reeuw en het geven van de laatste kus (als uiting van bovenna-tuurlijke liefde, dit werd verboden door het Concilie van Auxerre in 578); het sluiten van de ogen, het wassen, de balseming of zalving en tenslotte het kleeden en het opbaren tussen kaarsen en fakkels. Ondertussen werd er wierook gebrand en gebeden.

Vanaf 1614 begon de eigenlijke begrafenisritus in de kerkelijke liturgie met het overbrengen van het lijk naar de kerk. De heidense tradities, zoals het opvangen van de reeuw, bleven echter bestaan tot in de 19de eeuw. (7)

De dodenwake bestond in onze streken reeds voor de kerstening. Omdat men meende dat de ziel nog een tijd rond het lichaam bleef dolen, besloot men bij de overledenen te waken. Het kerstening van dit heidens gebruik gaf een nieuwe betekenis aan de dodenwaken: psalmen en hymnen werden gezongen ter uitdrukking van vreugde en hoop. Daarnaast waren er nog regionale gebruiken die de kerk tevergeefs bestreed. Het geloof dat het geweeklaag van de nabestaanden de ziel verhinderde terug te keren, en dat allerlei ludieke activiteiten de geest van de dode vermaakte zodat hij zich schikte in zijn lot, leidde vaak tot zeer luidruchtige dodenwaken.

De laatste handeling in het sterfhuis, was het kisten van de dode. Het gebruik

van een houten doodskest zou pas in de 17de eeuw algemeen worden, terwijl andere (oudere) tradities, zoals het in stro of in een wade wikkelen, voortleefden tot in de 19de eeuw.

Het wassen, waken en kisten werden meestal door twee tot vier buurvrouwen uitgevoerd tegen een vergoeding van 30 groten Vlaams per persoon.

2.3 Verwittigen van familie, buren en kennissen

Hiervoor werd een beroep gedaan op de lijkbidder en de 'knapen'.

Hoewel ze reeds voordien actief waren, werden de vrije lijkbidder in Gent pas officieel erkend door de koninklijke ordonnanties van 20 september 1734, 1 maart 1736 en 28 februari 1738. Deze bidders kunnen beschouwd worden als de eerste begrafenisondernemers. Behalve het bekend maken van het overlijden, namen ze de verdere organisatie van de begrafenis op zich en hielden ze een wekelijks register bij van het aantal overlijdens in de stad. ⁽¹⁰⁾

Geburen en gildeleden werden op de hoogte gebracht van het sterfgeval door de 'knapen' van de desbetreffende gebuurte of gilde. Deze 'knapen' fungeerden als boodschapper en beveldrager van de deken van de gebuurte of gilde tegen een jaarlijkse vergoeding aangevuld met supplementen voor speciale opdrachten. Voor het bekendmaken van een sterfgeval kreeg hij meestal 24 groten Vlaams. ⁽¹¹⁾

3. De begrafenis

3.1 De lijkstoet

Nadat het lijk een tijd thuis opgebaard had gestaan om aan familieleden en vrienden de gelegenheid te geven om het lichaam een laatste groet te brengen, werd het stoetsgewijs van het sterfhuis naar de kerk of het kerkhof gebracht. Naarmate de overledene hoger stond op de sociale ladder, nam de stoet in omvang en complexiteit toe. ⁽¹²⁾ De volgorde van de stoet was nauwkeurig bepaald: na de gilde- en broederschapsleden kwamen de psalmen zingende regulieren en seculieren (voornamelijk bedelmonniken), de kruisdrager en de priester voor de lijkbaar. ⁽¹³⁾ De kist werd ofwel gedragen door de gildeleden ofwel door de Alexianen, en omringd door kaarsen en toortsen die door weeskinderen werden vastgehouden. Tenslotte volgde het volk, volgens status en in stilte.

Het transport en de inhumatie van het lichaam was in handen van de Alexianen, aanvankelijk ook Matemanen, Lollards of Schokkebroeders genoemd.

Over hun ontstaan is weinig bekend. Aan de basis ligt een extrareguliere groep van vrome leken die een bedelbestaan leidden en niet gebonden waren aan een vaste woonplaats. Hun voornaamste taken waren ziekenverzorging en dodenbegraving. In 1537 en 1566 kregen ze geldelijke steun van de stad

Lijkstoet uit de 19de eeuw. Tekening van Picart (Parijs, Louvre)

Gent als dank voor bewezen diensten bij pest en andere besmettelijke ziekten en bij brandrampen. (¹⁴) Ook verwierven ze in de 16de eeuw het alleenrecht op begraven. Enkel voor kinderen, geestelijken en sommige bevoorrechte lieden mocht voor een begrafenis beroep worden gedaan op anderen. Dit begrafenis-

werk werd streng gereguleerd door de stedelijke overheid. Ze hadden een eigen tariefstelsel en hielden een register bij van hun werkzaamheden. (¹⁵) Na het besluit van Jozef II om de begraafplaatsen voortaan buiten de bebouwde kom in te richten, werd het dragen van het lichaam door de lange afstand

onmogelijk en werd de dode voortaan met een lijkkoets naar het kerkhof gevoerd.

Het loon van de Alexianen was in de meeste gevallen afhankelijk van het aantal toortsen en kaarsen die gebruikt werden. Dit aantal lag min of meer vast per dienst.

Via de begrafenisrekeningen hebben we een onderscheid kunnen maken tussen drie verschillende diensten: de kleine, de middelgrote en de grote dienst met respectievelijk vier, zes en acht toortsen tegen een vergoeding voor de Alexianen van gemiddeld 96, 108 en 144 groten Vlaams.

350

Louis De Clercq. "Een alexiaan d'aude costume, in het habijt ordinaire en gaende door de stad". Aquarellen, 249 x 193 mm (bron: DE CLERCQ (L.). *Costumen der religieuse ordens en geestelijke vergaderingen die binnen de stad Gend geweest zijn*, Gent, z.d. (begin 19de eeuw) (UB Gent, nr. G 13459/17 - cat. nr. 79)

3.2. De uitvaartplechtigheid

De uitvaart zelf vond normaal gezien plaats in de parochiekerk, maar kon ook, op verzoek van de overledene, gedaan worden in de kerk van een reguliere gemeenschap. In dat geval moest een 'redemptie', een soort schadevergoeding, worden betaald aan de parochiekerk. ⁽¹⁶⁾

De luister waarmee de ceremonie gepaard ging, hing hoofdzakelijk af van de sociale status en de financiële mogelijkheden van de overledene. Men kon

kiezen tussen de grote dienst met drie nocturnes of negen lezingen, de middelbare dienst met twee nocturnes of zes lezingen of een kleine dienst met één nocturne of drie lezingen. ⁽¹⁷⁾

Vooraf de kosten voor kaarsen en toortsen tijdens de plechtigheid waren aanzienlijk. Bovendien duurde een uitvaart niet lang genoeg om alle kaarsen op te branden.

Na de begrafenisplechtigheid werd vaak brood uitgedeeld aan de armen. De nabestaanden kochten hiervoor zelf een

hoeveelheid graan om brood te bakken en uit te delen aan de plaatselijke armen, in de hoop zo sneller vergiffenis voor hun zonden te krijgen. ⁽¹⁸⁾

3.3 De inhumatie

Theoretisch gezien bepaalt het canoniek recht dat (bijna) iedereen begraven moet worden op het kerkhof en bleef de kerkelijke overheid erop hameren dat het begraven in kerk of klooster verboden was. Vanaf het begin werden er echter uitzonderingen gemaakt en al vlug kon iedereen die kapitaalkrchtig genoeg was, zich van een plaats in de kerk (als gewijde grond het ideale graf) verzekeren. ⁽¹⁹⁾ Dit veroorzaakte uiteraard de nodige problemen zoals plaatsgebrek en de stank van de ontbindende lijken bij het openen van de graven. Vanaf de 18de eeuw werd dan ook steeds minder in kerken begraven tot het beruchte decreet van Jozef II (van 26 juni 1784) het begraven in en rond de kerken definitief verbood uit hygiënische overwegingen. Voortaan moest iedereen op het nieuwe kerkhof buiten de bebouwde kom worden begraven.

4. De rouw van de nabestaanden

4.1 De uitvaartmaaltijd

Na de begrafenisplechtigheid werden familieleden en vrienden uitgenodigd om deel te nemen aan een lijkmaal. Vooral in rurale gemeenschappen ont-aardde deze maaltijd regelmatig in een

ware braspartij. In de steden bleek het er veel soberder aan toe te gaan. Althans voor de stad Gent hebben we weinig of geen sporen teruggevonden van deze traditie.

4.2 De rouwkledij

Op het vlak van rouwkledij werd reeds in de 17de eeuw, in de tijdsgeest van de barok, een eerste hoogtepunt bereikt. Zwart werd in de steden de kleur van de rouw. ⁽²⁰⁾ Met de ordonnantie van 30 juni 1696, waarin nauwkeurig werd bepaald wie wat precies mocht dragen, trachtte de overheid een einde te maken aan de overdreven pracht en praal. Ondanks de vrij zware boetes die men riskeerde bij overtreding van deze bepalingen schijnen ze weinig succes te hebben gehad, want ze werden in de loop van de 18de eeuw driemaal herhaald (namelijk in 1720, 1754 en 1770) als een poging om de zware financiële lasten van het rouwen te drukken.

4.3 De zielemissen

Ter nagedachtenis van de overledene werden zielemissen opgedragen. Van oudsher waren er vier speciale rouwmissen: 'in die tertio' (op de derde dag na het overlijden), 'in die septimo' (op de zevende dag), 'in die trigesimo' (op de dertigste dag) en 'in die anniversario' (het jaargetijde). Dit gebruik gaat terug op oude heidense en joodse gewoonten. Men geloofde namelijk dat de ziel na het overlijden nog enige tijd op de

aarde rondzwierf. Dit kon drie, zeven of dertig dagen zijn, en soms zelfs een jaar. Pas wanneer het lichaam volledig vergaan was en een tweede plechtigheid had plaatsgevonden, kon de ziel voorgoed naar het hiernamaals vertrekken. Bij de kerstening werden aan deze gebruiken christelijke en bijbelse interpretaties gegeven. Zo verwijst de derde dag bijvoorbeeld naar de verrijzenis van Christus op de derde dag na zijn kruisdood, de sterfdag zelf werd gezien als de geboortedag van het eeuwige leven. ⁽²¹⁾

Om zich te verzekeren van de 'eeuwige zaligheid' in het hiernamaals werden regulieren, broederschappen, familieleden en liefdadigheidsinstellingen gevraagd missen voor hen te lezen, tegen een bepaalde vergoeding. In het testament werd een bepaald deel van de nalatenschap hiertoe vastgelegd. De climax werd ook hier bereikt tijdens de 17de eeuw met vaak een enorm aantal missen gaande van dertig voor de gewone man tot duizenden bij de meest gegoeden of zeer vrome personen.

In de rekeningen van de sterfhuizen vonden we enkel verwijzingen terug naar het vieren van een "dertigste" of een bepaald aantal missen, al dan niet op vraag van de overledene en verspreid over een aantal reguliere gemeenschappen en de parochiekerken. Blijkbaar was het in de achttiende eeuw niet meer gebruikelijk om ook op de derde en zevende dag een zielemis op te dragen.

Ook wat betreft het jaargetijde, een zielemis die tot op vandaag nog steeds gebruikelijk is, vonden we weinig terug. Het gebruik om op de dertigste dag een mis te vieren, lijkt bovendien sterk te verminderen. Ook de enorme aantallen van de 17de eeuw komen steeds minder voor.

Er zijn reeds verschillende verklaringen naar voren gebracht voor deze afnemende interesse. P. Chaunu schrijft deze evolutie aan het ontkersteningsproces toe. M. Vovelle stelt zich eerst de vraag of het niet kan gaan om een versobering en verinnerlijking van het geloofsleven maar ziet het uiteindelijk ook als een gevolg van een dechristianisatie. Voor Ph. Ariès zorgt de 'Verlichting' voor de mentale ontwrichting die de achttiende eeuw kenmerkt. Daarnaast duikt bij hem de term 'familiesentiment' op, een verklaring die hij niet afdoende kan verdedigen. Men heeft nu ten volle vertrouwen in enkele dierbare nabestaanden van wie de stervende verwacht dat zij zich volledig zullen inzetten voor zijn zieleheil.

5. De financiële impact van een begrafenis

Een begrafenis was, en is, een dure gelegenheid. Vrome overtuigingen, maar vooral ook sociaal prestige, speelden een belangrijke rol bij de keuze van een uitvaart. De volgende tabellen geven de gemiddelde prijs van een begrafenis voor een man en een vrouw

Tabel 1: De gemiddelde begrafenisonkosten voor een man (uitgedrukt in groten Vlaams)

Kerkdienst	Mannen						
	N	Begrafenisonkosten		Vermogen		%	
		$\bar{x}$	M	$\bar{x}$	M	$\bar{x}$	M
1720-1721							
Kleine	13	1.714	1.811	10.880	9.405	16	19
Middelbare	21	4.172	3.770	16.825	25.838	25	14,5
Grote	15	12.117	9.556	215.435	182.846	5,5	5
Totaal	49	6.001	5.046	81.047	72.696	7,5	7
1770-1771							
Kleine	21	1.938	1.696	18.032	14.076	10	12
Middelbare	20	4.457	4.330	47.550	32.259	9,5	13,5
Grote	5	17.847	14.373	212.964	166.733	8,5	8,5
Totaal	46	8.081	6.800	92.849	71.023	9	9,5

Legende:

M = mediaan N = aantal Staten van goed $\bar{x}$ = rekenkundig gemiddelde

Tabel 2: De gemiddelde begrafenisonkosten voor een vrouw

Kerkdienst	Vrouwen						
	N	Begrafenisonkosten		Vermogen		%	
		$\bar{x}$	M	$\bar{x}$	M	$\bar{x}$	M
1720-1721							
Kleine	11	1.658	1.500	19.830	16.025	8,5	9,5
Middelbare	26	3.695	3.132	40.445	19.772	9	16
Grote	14	12.075	10.031	126.108	67.118	9,5	15
Totaal	51	5.809	4.888	62.128	34.305	9	14
1770-1771							
Kleine	20	1.609	1.510	8.147	5.433	20	28
Middelbare	28	4.234	3.663	62.733	46.254	7	8
Grote	6	12.605	11.131	367.335	352.416	3,5	3
Totaal	54	6.149	5.435	146.072	134.701	4	4

(uitgedrukt in ponden Vlaams). Deze bedragen werden vervolgens geplaatst tegenover het gemiddelde vermogen van de tijdgenoot. Om de extremen te vermijden, werd ook telkens de mediaan genomen.

Hieruit kunnen we besluiten dat een begrafenis in de loop van de achttiende eeuw duurder is geworden. Er werd steeds meer uitgegeven voor een man dan voor een vrouw, wat meteen de ondergeschikte positie van de vrouw bevestigt. De prijsverschillen tussen de verschillende kerkdiensten waren zeer groot. Vooral bij de grote dienst kwamen indrukwekkende bedragen voor die vaak slechts een peulschil betekenden ten opzichte van het vermogen van het sterfhuis. Het is dan ook logisch dat de financiële last van een sterfgeval het zwaarst doorwoog bij de minst gegoe-den die zich amper enige luxe konden veroorloven.

Om een idee te krijgen van wat deze bedragen precies betekenden voor de achttiende-eeuwse Gentenaar, zou het ideaal zijn om voor iedere sociale laag van de bevolking een typerend beroep naar voor te brengen, waarvan de jaarwedde is gekend. Bij gebrek aan gegevens, moeten we ons beperken tot het loon van een ongeschoolde arbeider. Als we aannemen dat zijn dagloon 26 groten Vlaams bedroeg, ⁽²²⁾ dan moest hij in de jaren 1720-21 voor een kleine dienst, voor een man, 66 à 70 dagen

werken; in de periode 1770-71 65 à 74,5 dagen. Voor de begrafenis van een vrouw met een kleine kerkdienst betekende dit in de eerste periode 58 à 64 dagen arbeid en in de tweede 58 à 62 dagen. Of dus, meer dan twee maandlonen! Zeker in het Ancien Régime was dit een zeer zware last. Het gezinsbudget werd nog grotendeels opgeslorpt door de primaire levensbehoeften, waardoor er weinig gelegenheid was om te sparen, en door het hoge sterftcijfer uit die tijd kon de dood op korte tijd meerdere keren toeslaan in hetzelfde gezin.

6. Invloed van de 'verlichting'(?)

In hoeverre kan men spreken van een invloed van het 'rationele denken' dat opgang maakte in de achttiende eeuw? Eén van de kenmerken van de 'Verlichting' zou de verminderde invloed van de kerk zijn, en dus ook een verminderde godsdienstzin bij de bevolking. In dat geval zou men waarschijnlijk minder geld spenderen aan religieuze aangelegenheden zoals de begrafenis. Voordien werd reeds aangetoond dat dit niet het geval was, een begrafenis werd zelfs duurder. In dit opzicht is echter niet alleen het totaal van de onkosten van belang, maar vooral ook de specificatie ervan. Werd dit geld gebruikt voor het zieleheil of voor sociaal vertoon, en is hierin een evolutie merkbaar? Hiertoewerden de funeralia opgedeeld in drie groepen: de onkosten voor het zieleheil.

de noodzakelijke en de luxe-uitgaven. In de eerste groep zitten de prijzen voor de 'goddelijke dienst' en het waslicht vervat. De noodzakelijke uitgaven bestaan uit de doods-kist; het loon van de afleggers, de bidders, de Alexianen, de grafmaker en de knapen; en de doodschuld. ⁽²³⁾ De zielemissen, de broodbedelingen, de rouwkledij, het lijkmaal en alles wat te maken heeft met de proces-sie, worden beschouwd als luxe-uitgaven. Deze 'luxe' was weliswaar bedoeld ter bevordering van het zieleheil, maar kon niet door iedereen worden betaald. Bovendien werd deze pracht en praal voornamelijk gebruikt om het belang van de overledene en zijn/haar familie te benadrukken.

Algemeen gezien, en zonder rekening te houden met de verschillen per kerkdienst, stellen we vast dat bij de begrafenissen van een vrouw steeds meer wordt besteed aan het zieleheil dan bij de mannen, ten nadele van de luxe. Bij de noodzakelijke onkosten is er weinig onderscheid. Na vijftig jaar is het aandeel van het zieleheil gedaald bij de mannen maar gestegen bij de vrouwen, terwijl het procentuele aandeel van de noodzakelijke uitgaven zo goed als gelijk is gebleven. Dit lijkt ons onvol-doende om reeds te kunnen spreken van een echte dechristianisatie. Vooral omdat nog steeds meer dan de helft van de uitgaven naar de geestelijkheid, ⁽²⁴⁾ en we niet kunnen nagaan in welke mate de luxe-uitgaven al dan niet

oprecht bedoeld waren om zich te verzekeren van de 'eeuwige gelukzaligheid'. Wanneer we deze evolutie bovendien nauwkeuriger per kerkdienst bekijken, vallen de volgende tendensen op: het deel van de noodzakelijke uitgaven blijft vrij constant, in tegenstelling tot de twee andere uitgaveposten. Bij de mannen stijgt de luxe ten koste van het zieleheil in de kleine en grote dienst, in de middelbare dienst zien we juist een omgekeerde beweging. Bij de vrouwen stijgt het aandeel van het zieleheil dan weer enkel bij de grote dienst en primeert de luxe nooit op het zieleheil. In de periode 1720-1721 vinden we bij beide geslachten het hoogste percentage van het zieleheil bij de kleine kerkdienst (en dus de lagere bevolkingsgroepen), in de tweede periode bij de middelbare dienst (de middengroepen). Deze evolutie sluit aan bij de uitspraak van de deken van Bergen dat de godsdienst in de steden het meest aanhang kende bij de middenklasse en niet bij de armen, noch bij de rijken. ⁽²⁵⁾

7. Besluit

Elke begrafenis bracht heel wat ontwikkelingen en financiële lasten met zich mee. De diepe kloof tussen arm en rijk komt dan ook duidelijk tot uiting in het begrafenisritueel, dat steeds werd aangegrepen om een laatste maal de sociale positie van de overledene te bevestigen. Niet alleen de verschillende kerkdiensten maar ook allerlei prestigieuze

zaken zoals de lijkstoet of het al dan niet begraven in een kerk of klooster, weerspiegelen de sociale hiërarchie.

Wat de invloed van de 'Verlichting' op het begrafeniswezen betreft, is er toch een lichte achteruitgang waar te nemen in het aandeel van het bedrag dat werd betaald aan de priester en kerkfabriek. Dit wijst in de richting van een dalende invloed van de kerk, maar de religieuze overtuigingen primeren nog op de aardse zaken. Het zal pas in de 19de eeuw zijn dat er een duidelijke wijziging in de samenstelling van de funeraire rekening optreedt.

De meest drastische verandering in het begrafenisritueel is het verbod op het begraven in kerken of kloosters en het verplaatsen van de kerkhoven buiten de stad. Deze beslissing werd wel geïnspireerd door het rationele denken van de 'Verlichting' én werd zonder veel protesten aanvaard door de Gentse bevolking. Door het bannen van de doden uit de gemeenschap op het einde van de 18de eeuw, werd echter een evolutie ingezet die uitmondde in de hedendaagse situatie waarin de dood zoveel mogelijk wordt verborgen en de rol van de kerk tot een minimum is herleid.

NOTEN

- 1 CAFMEYER (M.). *Van doopt tot uitvaart. Een kijk op het volksleven in het noordoosten van West-Vlaanderen*. Brugge, 1958, 176 p.; CORNELISSEN (J.). Doods-, Begrafenis- en Rouwgebruiken. *Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore*, III, 1940, p. 5-58.
- 2 ARIES (P.). *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*. Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1987, 677 p. (oorspr.: *L'Homme devant la mort*, vertaald uit het Frans door drs. R. Th. de Roo-Raymakers); CHAUNU (P.). *La mort à Paris, 16e, 17e et 18e siècles*. Parijs, Fayard, 1978, 543 p.; VOVELLE (M.). *La mort en l'Occident de 1300 à nos jours*. Parijs, Gallimard, 1983, 793 p.
- 3 Staten van goed zijn boedelbeschrijvingen van personen die bij hun overlijden minderjarige erfgenamen nalieten. De bezittingen van de overledene werden nauwkeurig opgetekend om zo de rechten van de kinderen te beschermen. Door dit opzet komt een deel van de bevolking niet aan bod: alleenstaanden, gehuwde personen zonder kinderen of met alleen meerderjarige erfgenamen, reguliere geestelijken en de armen die onvoldoende of geen bezit hadden om geïnventariseerd te worden. Omwille van de grote omvang van deze bron werden er 2 steekproeven genomen: uit de periodes 1720-21 en 1770-71 werden steeds 100 staten van goed doorgenomen.
- 4 CLOET (M.), COLLIN (L.), BOUDENS (R.) e.a. *Het bisdom Gent (1559 – 1991). Vier eeuwen geschiedenis*. Gent, 1991, p. 192-194.
- 5 HOLLEBOSCH-VAN RECK (Y.), MEILANDER (V.). *Rendez-vous met Magere Hein. Doods-en rouwgebruiken in de 19de eeuw*. Tentoonstelling 31/10/86 – 25/1/87. Museum voor Volkskunde, Gent, 1986. Stad Gent – Dienst voor culturele zaken, p. 16.
- 6 BISSCHOPPELIJK ARCHIEF GENT, Acta episcopatus, Register XXXIII, 63v-66r.

- 7 PIETERS (J.). *Doods-, begrafenis- en rouwgebruiken in het arrondissement Dendermonde*. Gent, Bond der Oostvlaamse Folkloristen, 1960, p. 17-18.
- 8 HOLLEBOSCH-VAN RECK (Y.), MEILLANDER (V.), Op.Cit., p. 21.
- 9 Id., p.27.
- 10 *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens*. Troisième série, 1700 - 1794, Brussel, 1860-1941, deel IV, p. 559-562.
- 11 DECAVELE (J.). *Gebuurteleven en dekenijen te Gent, 14de-20ste eeuw*. Gent, Kon. Verbond der Gebuurtekenijen, 1992, p. 32-36.
- 12 HOLLEBOSCH-VAN RECK (Y.), MEILLANDER (V.), Op.Cit., p. 54.
- 13 PASTURE (P.). *Sterven te Leuven in de 18de eeuw*. Leuven, KUL (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1985 (Prom.: Prof. Dr. M. Cloet), p. 144.
- 14 *Werken van barmhartigheid. 650 jaar Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden*. Leuven, Stedelijk museum Vander Kelen-Mertens, 1985, p. 17-28.
- 15 DE POTTER (F.). *Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*. Gent, 1893, deel VII, p. 283.
- 16 *Recueil des Ordonnances...*, Op.Cit., p. 520-522
- 17 DE BROUWER (J.). *Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke instellingen en het godsdienstig leven in het Land van Aalst tussen 1621 en 1796*. Dendermonde, 1975, deel I, p. 302.
- 18 VAN BOST (Frans). De bedelingen bij de uitvaartmis in Oost-Vlaanderen (19de eeuw). *Oostvlaamse Zanten*, LXXIII, 1998, p. 104.
- 19 MEILLANDER (V.). *De studie van de doodschuld te Middelburg in een comparatief kader (17de - 18de eeuw)*. Gent, RUG (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1984 (Prom.: Prof. Dr. C. Vandenbroeke), p. 53-54.
- 20 HOLLEBOSCH-VAN RECK (Y.), MEILLANDER (V.), Op.Cit., p. 31.
- 21 Id., p. 78-79.
- 22 SCHOLLIERS (E.), VERLINDEN (C.), e.a. *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. Deel II (XIVe-XIXe eeuw)*. Brugge, De Tempel, 1965, p. 421 en 432.
- 23 De doodschuld was een bepaalde som die bij het overlijden moest betaald worden aan de deken van de gemeente, gilde of broederschap waartoe men behoorde.
- 24 Vandaag bedraagt dit aandeel minder dan 10% (VANDENBROEKE (C.). *Parochieregisters als bron voor de studie van sociale stratificatie*. In : *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20ste eeuw*, Studia Historica Gandensia, 1983, 257, p. 77-78).
- 25 CLOET (M.). *Het gelovige volk in de 18de eeuw*, in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, deel 9, p. 412. °

TWEE PLATTELANDSCHIRURGIJNS IN HET GRAAFSCHAP VLAANDEREN IN DE ACHTTIENDE EEUW *

Tine VAN BORTEL

1. Inleiding

'Toute les jour j'usqu'a la parfaite guerison!' (!) Zolang volgde de plattelandschirurgijn Thomas Jozeph Rijckaert zijn patiënt Sisse Lison op. Chirurgen waren wel degelijk begaan met de gezondheidszorg en de goede genezing van hun patiënten. Dit in tegenstelling met het karikaturale beeld dat chirurgijns weinig weet hadden van echte geneeskunde en weinig meer deden dan nutteloze drankjes uitdelen. Het is een beeld dat in de geschiedschrijving van de geneeskunde al te lang is blijven voortleven. De chirurgijns uit de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd waren ten opzichte van de gediplomeerde artsen weliswaar tweederangsgenezers, maar ze waren wel degelijk genezers. Wie waren deze chirurgijns nu?

In de medische hiërarchie werd de trap onder de medici bezet door de chirurgijns. De functie van de chirurgijns bij de uitoefening van de geneeskunde was er één van praktische aard. Binnen het beroep van chirurgijn bestond er eveneens een hiërarchie. De plattelandschirurgijns stonden daarbij doorgaans lager in aanzien dan hun collega's in de stad. Met het platteland bedoelen we het gebied dat niet onder de jurisdictie van

de steden (met hun gilden en collegia medica) viel. De plattelandschirurgijns kregen meestal hun opleiding uit de eerste hand, ofwel van vader op zoon ofwel als leerling in de leer bij een chirurgijn. Vermits er op het platteland geen controle was van de chirurgijns-gilden en *collegia medica*, voerden plattelandschirurgijns ook inwendige operaties en therapieën uit zonder hiervoor toestemming te vragen aan een arts. Artsen waren immers niet dicht bezaaid op het platteland. Indien een plattelandschirurgijn vooraf toestemming moest vragen aan een arts, was het voor de patiënt meestal te laat.

Een specifieke categorie waren de leger- en scheepschirurgijns. Zoals de termen zelf al aangeven, stonden zij ten dienste van het leger of de vloot waar zij hun ervaring opdeden. Na hun carrière in het leger of op zee, vestigden ze zich in de regel op het platteland. Onder de chirurgijns waren er ook nog 'specialisten' die zichzelf in één of meer operatieve ingrepen hadden bekwaamd. Zij trokken rond op het platteland of van stad tot stad. Het beroep van chirurgijn ging, vooral in de Middeleeuwen, vaak hand in hand met dat van barbier. Barbiers hielden zich bezig met het scheren van de baarden, het bijwerken van de bakkebaar-

den, het knippen van de haren en het aderlaten. Uit het barbiersberoep, ook baardenmaker genoemd, zou in de loop van de achttiende en negentiende eeuw het beroep van kapper evolueren. (2)

Verder worden hier twee plattelandschirurgijns uit het graafschap Vlaanderen van de achttiende eeuw besproken, namelijk: Jan Albert Roselt uit Machelen aan de Leie en Thomas Jozepf Rijckaert uit Ronse. Het gaat dus niet om een totaalstudie van alle chirurgijns, maar wel om kwalitatieve informatie over de bekwaamheden van deze twee chirurgijns. Dit in tegenstelling tot het courante beeld dat chirurgijns 'onbetrouwbaren' en 'onbekwamen' zouden geweest zijn.

2. De opleiding (3)

Wie zich in de zeventiende en de achttiende eeuw aangetrokken voelde tot het vak van chirurgijn kon als leerling of knecht in dienst gaan bij een meesterchirurgijn en zo het vak vanuit de praktijk leren. Er bestonden geen overkoepelende landelijke opleidingseisen. In de steden werd de opleiding geregeld door de chirurgijns-gilden en gecontroleerd door de medische colleges. Dit in tegenstelling tot het platteland waar geen of weinig eisen betreffende de opleiding en vestiging van leerling-chirurgijns bestonden. Slechts hier en daar werden er zekere eisen gesteld door de plaatselijke overheid. Omdat er op het platteland geen of sterk verschillende vesti-

gingseisen waren, werkten er dan ook chirurgijns met zeer uiteenlopende opleidingen.

Geneeskunde op het platteland wordt nogal eens identiek geacht met de volks-geneeskunde. (4) Ook al is er een verwevenheid met de volkscultuur (iedereen is kind van zijn tijd en cultuur) toch zijn er wel degelijk verschillen. Volksgeneeskunde kan worden gedefinieerd als de niet-officiële geneeskunde, die in de vorm van oeroude geneeskundige begrippen en handelingen toegepast wordt door de bevolking. In de volks-geneeskunst kent men wonderlijke therapieën gehuld in even wonderlijke rituelen. Enkele voorbeelden mogen dit gegeven illustreren. Om de groei van de kindertandjes te bevorderen, moest het kind een gedroogde mollenpoot als amulet dragen. Een ander voorbeeld gaat over 'de hik'. Hikt een jong kindje, dan groeit het hartje. Bij een ouder kindje wijst dit echter op liegen. De hik en andere kwalen kon men verjagen. Dit wijst erop dat kwalen als een zelfstandig wezen werden gezien die men kon bezweren of weggagen. (5)

Natuurlijk zijn er raakvlakken tussen de volks-geneeskunst en de officiële geneeskunde. Zowel plattelands- als stadschirurgijns kwamen voortdurend in aanraking met het volk. Zij werden dagelijks geconfronteerd met het volksleven. Het samengaan van de volks-geneeskunde en de zogenaamde officiële geneeskunde komt vooral tot uiting bij

courantere behandelingen zoals het aderlaten, purgeren en scheren. Deze technieken werden vaak gedomineerd door regels, die bepaald werden door het volksgeloof. Zo dienden bepaalde maanden of tijdstippen van het jaar duidelijk in acht genomen te worden. Bepaalde dagen van het jaar waren niet geschikt voor aderlatingen of andere ingrepen. Deze gezondheidsvoorschriften werden verspreid in almanakken. De chirurgijns hadden er voor hun praktijk alle belang bij om het aderlaten te bestendigen. Aderlaten werd in de zeventiende en achttiende eeuw veel toegepast, ondanks wetenschappelijke weerleggingen (denken we maar aan de ontdekking van de bloedsomloop of de tegenstand van onder andere de iatrochemici tegen het aderlaten en andere dergelijke praktijken). (6)

Het is niet altijd even makkelijk om heelkunde (de geneeskunde van de chirurgijns) en volksgeneeskunde uit elkaar te houden. Vele volksgeneeskundige wijsheden hielden in de loop der jaren stand. Een duidelijke afbakening van beide is praktisch onmogelijk, vanwege de verregaande verwevenheid. Toch was er een verschil tussen de volksgeneeskunde en de zogenaamde officiële geneeskunde, een verschil dat ook als dusdanig begrepen werd in de zeventiende en de achttiende eeuw. De plattelandschirurgijn Roselt, bijvoorbeeld, verzette zich tegen het volksgeloof als pseudowetenschap. Hij kende

naar eigen zeggen ontelbare vergelijkbare situaties waarbij kinderen die door blootstelling aan regen, wind en koude, ziekten zoals 'Kinkhoest ouden Man, de Koeke, de witte Heilige' en dergelijke opliepen. Om deze ziekten te voorkomen moest de bevolking 'volgens hunne bijgeloovigheid, gebedelt Graan opofferen'. Daar kwam dan nog bij dat ze nuchter moesten zijn voor het offeren. Hierdoor vertrokken ze met hun kinderen door alle weersomstandigheden nog voor dag en dauw. Geen wonder dat de tere kindjes ziek werden, terwijl dat de ware aard van de ziekten niet bestreden of voorkomen werd. Zowel artsen als geestelijken hebben hiertegen geprotesteerd. Roselt reageerde heftig:

'De gemijnen Landsman laat de zorg aan de Natuur over. Vele der eenvoudige Landslieden geloovende dat dat zulks Sante-werk is, beloven den ouden Man te dienen. Ik, noch zij en weten den naam niet van dien Heiligen. Zo lang als de oude Wijven, die het verstand uit het geknoud werk trekken, het onnoozel Volk kunnen doen gelooven, dat zij de kennis hebben van de Ziekten der Xanten [gelijk zij die noemen] zo lang zal ook de Kinderslagting dueren'. (7)

In wat volgt zullen we verder de zogenaamde officiële plattelandsgeneeskunde behandelen en laten we de volksgeneeskunde, in zoverre dit mogelijk is, achterwege.

13
DEN OPRECHTEN
GENEES-MIDDEL
VOOR ALLE KWAELEN,

OFTE

TROOSTELYKE BEDENKINGEN

Voór alle Zieke, Bedrukte, en Lydende

CHRISTENE,

BESCHREVEN IN NEDERDUYTSCH

VERSEEN

DOOR EENEN ONGESCHOENDEN

CARMELIET.

EERSTEN DRUK.

---

*Convertam Luctum eorum in Gaudium, & consolabor eos,
& letificabo à Doloro suo. Jer. Cap. 31. V. 13.*

Ik zal hunnen Rouw veranderen in Vreugd, en ik zal hun
troosten, en verblyd maeken van hunne Droefheyd.

Tot BRUGGE, by CORNELIS DE MOOR, Drukker
en Boekverkooper in den Naem JESUS. 1784.

Met het platteland bedoelen we de gebieden die niet onder de jurisdictie van de steden en de gilden vielen. Op het platteland waren er wel lokale overheden zoals heren en grootgrondbezitters die op hun grondgebied iets te zeggen hadden. Er waren echter geen gildenorganisaties. Chirurgen werden aan zichzelf overgelaten. Ze genoten geen bescherming van de gilden en moesten hun instrumentarium zelf betalen. Vaak oefenden ze een nevenberoep uit om in hun onderhoud te kunnen voorzien. Aan de ene kant genoten de plattelandschirurgen niet van de voordelen van het gildewezen maar aan de andere kant ontsnapten ze wel aan de nadelen ervan. Zo moesten ze geen financiële bijdragen aan een Gilde leveren en zich niet aan hun strenge opleidings- en vestigingseisen houden. In de stad was dit anders, daar moest iedereen een zelfde examen afleggen en aan dezelfde opleidingsseisen voldoen, terwijl op het platteland de kwaliteiten van de chirurgen nogal verschilden. Er waren zeer bekwame heelmeeesters die een goede reputatie wisten op te bouwen maar er waren ook chirurgen die ondermaats presteerden wegens een slechte opleiding. (8)

De meeste plattelandschirurgen leerden de praktijk der heilkunde uit de eerste hand, namelijk van vader op zoon. Op deze manier ontstond er soms een familietraditie, met of zonder grote faam. Aspiranten-chirurgen konden

ook van jongs af aan als leerjongen intrekken bij een heelmeeester. Tevens waren er leger- en zeechirurgen die zich, na terugkeer van een oorlog of een handelsmissie op het platteland vestigden. Zij hadden dus al enige opleiding en ervaring genoten in het leger of de vloot. Een andere mogelijkheid was dat een leerjongen voor een aantal jaren naar een stad trok om er de stiel te leren. Na de verplichte leertijd en de nodige praktische en theoretische vorming, kon hij een examen afleggen voor het Medisch College van de stad. Indien hij slaagde, kon hij zich eventueel in de stad vestigen of terugkeren naar het platteland. Op deze manier had hij een goede opleiding genoten, althans naar de toen gangbare normen en regels. De plattelandschirurg Roselt is hier een mooi voorbeeld van. Hij wist een bloeiende praktijk uit te bouwen te Machelen, een dorpje aan de Leie. Pas na verscheidene jaren ervaring te hebben opgedaan, trok hij naar Kortrijk om zich er verder te bekwamen en geëxamineerd te worden. Daar slaagde hij voor zijn examens en vestigde zich terug te Machelen, op het platteland. (9)

In de achttiende eeuw nam het aantal chirurgen met diploma op het platteland toe. Dit niet alleen door de vernieuwde kennis van de geneeskunde en de betere opleidingen der chirurgen maar ook door de steeds grotere bemoeienissen van de lokale overheden

op het platteland bij vestiging van nieuwe chirurgijns. Nochtans werden chirurgijns zonder diploma wel gewaardeerd. Ze moesten evenwel eerst een goede reputatie verwerven en het vertrouwen van hun cliënten winnen. Een goede naam krijgen was dus van belang om klanten te werven en te behouden. Anders riskeerden de chirurgijns niet meer in hun onderhoud te kunnen voorzien of zelfs geheel werkloos te worden. Ze hadden er dus alle belang bij om hun job ernstig uit te voeren en hun patiënten in de mate van het mogelijke met de beste zorgen te omringen. ⁽¹⁰⁾

Chirurgijns te lande dienden vaak rond te trekken om aan voldoende 'klanten' te geraken om in hun onderhoud te voorzien. De goede naam van de chirurgijns was daarom niet alleen in het eigen dorp van belang maar ook ver erbuiten en in de hele streek. Zij legden vaak grote afstanden af en waren dikwijls dagen van huis. De chirurgijn Thomas Rijckaert vermeldde frequent de term 'voyage' in zijn handboekje wat erop wijst dat hij weer eens van huis weg was. Jammer genoeg zet hij er nooit bij waar hij dan naartoe trok. De plattelandschirurgijn Roselt vermeldt in zijn werkje naast zijn eigen dorp Machelen veel namen van andere plaatsen waar hij bekend was en patiënten bezocht. Hij geeft in zijn boekje ook telkens een gedetailleerd verslag van de plaatsen waar hij overal vertoefde en wat hij er deed.

3. Jan Albert Roselt ⁽¹¹⁾

De informatie die over Jan Albert Roselt gekend is, komt grotendeels uit zijn eigen werken. Roselt werd geboren op 6 mei 1714 te Magdala, tussen Jena en Weimar, als Johann Gottlieb Lebrecht Roselt. Hij overleed te Machelen in Vlaanderen en werd er begraven op 26 augustus 1785. In 1732 werd Roselt wees. Hij besloot toen om met Duitse huursoldaten naar de Nederlanden te komen. Roselt huwde twee maal. Een eerste keer op 11 juli 1734 in een gereformeerde kerk te Menen met een zekere Dorothea Bonneel. In 1746 stierf zij echter kinderloos. Datzelfde jaar huwde Roselt een tweede maal met Petronilla Jacoba de Caluwé. Uit dit laatste huwelijk werden te Machelen veertien kinderen geboren, zes jongens en acht meisjes. Samen met zijn eerste vrouw had Roselt zich te Machelen gevestigd, een landbouwgemeente aan de Leie tussen Kortrijk en Gent. Hij had zichzelf een nieuwe naam en titel aangemeten 'Joannes Albertus Roselt, gesworen chirurgijn'. Op de hoge school te Jena zou hij zijn studies hebben afgelegd. Dit kan niet bevestigd worden omdat zijn naam niet in de matrikels van deze medische faculteit voorkomt. Misschien was hij wel vrij student en had hij voor de rest zijn praktische ervaring opgedaan in het leger. Wel is duidelijk dat hij iets meer dan een halve eeuw zijn succesvolle praktijk te Machelen heeft uitgeoefend.

Na meer dan 24 jaar drukke praktijk verscheen Roselt op 10 april 1760 te Kortrijk voor het examencollege van het gilde van de Heilige Cosmas en Damianus. Cosmas en Damianus waren de twee patroonheiligen van de chirurgijns-nering. Van 1742 tot 1784 werd Roselt als buitenpoorter van de stad Kortrijk erkend. Roselts kennis van de etiologie was rudimentair en de therapie ongecompliceerd en radicaal, al had hij een goede kennis van de symptomen. We mogen niet uit het oog verliezen dat hij in een tijd leefde waarin microben en parasieten als grote ziekteverwekkers nog niet gekend waren. Roselt wist een bloeiende praktijk als chirurgijn maar ook als vroedkundige op te zetten. Hij maakte gebruik van een fantoom bij moeilijke bevallingen en trachtte via privaat onderricht bekwame vroedvrouwen te vormen. Hij verhaalde over gevallen van dystocie (= een moeilijke bevalling omwille van verscheidene redenen zoals een te nauw geboortekanaal door een te smal bekken van de vrouw, een verkeerde ligging van het kind in de baarmoeder, enz.) en de manier waarop hij deze tot een goed einde bracht. Verder kende hij verschillende handgrepen die bij iedere geboorteligging moeten aangewend worden. Hij kon een extra-uteriene (= buitenbaarmoederlijke) zwangerschap herkennen en durfde zelfs een keizersnede te ondernemen indien nodig. Hij verwierp het doorsnijden van de schaambeenvereeniging omdat deze te

gevaarlijk was. Roselt verrichtte reeds een vaginale hysterectomie (= het verwijderen van de baarmoeder via vaginale weg) bij een patiënte met een inversio uteri (= partiële of totale inversie van de baarmoeder) van een 'overwerkte' baarmoeder. En dit allemaal in een tijd waarin narcose en asepsie nog onbekend waren.

Het is verwonderlijk dat Roselt nergens gewag maakt van de verlostang. Bij beklemmingen maakte hij wel gebruik van de hefboom van de Weense professor en obstetricus Rechberger. Toen Roselt deze hefboom leerde kennen was hij er zo enthousiast over dat hij het vroedkundig werk van Rechberger meteen in het Nederlands vertaalde, uitgaf en er een lange inleiding aan toevoegde met eigen ervaringen. De titel van dat werkje luidde: Bekendmaeking van eenen bezonderen Hef-Boom, En des zelfs Aenlegging, Gebruyk ende Nut in Baerens nood (ca. 1779).

Deze feiten wijzen erop dat Roselt zijn taak ernstig nam. Hij was niet alleen een goed chirurgijn maar ook een prima verloskundige. Zijn prestaties werden hem in dank afgenomen. Hij was ver buiten zijn dorp bekend. Zijn werkterrein strekte zich dan ook mijlen in de omtrek uit. Zo vinden we verscheidene andere locaties in zijn handboekjes terug, aan beide zijden van de rivier de Leie: Aarsele, Gottem, Huise, Markegem, Nazareth, Nokere, Olsene, Ouwegem, Sint-Baafs-Vijve, Sint Eloois-Vijve,

Wakken, Wontergem, Zeveren en Zulte. De verplaatsingen gebeurden met paard en kar over de hobbelige wegen van het graafschap Vlaanderen.

Naast een goed draaiende praktijk had Roselt ook nog eens een kroostrijk gezin. Hij kende de voldoening om één van zijn zoons een geneeskundige academische loopbaan te zien volgen. Jean-Baptiste Roselt promoveerde in 1770 te Leuven als licentiaat in de geneeskunde. Jan Albert Roselt heeft de Nederlandse geneeskundige literatuur met een drietal werkjes verrijkt. Een werkje over de *Bekendmaeking van eenen bezonderen Hef-Boom, En des zelfs Aenlegging, Gebruik ende Nut in Baerens nood* (ca. 1779) werd door hem vertaald uit het Hoogduits in het 'Nederduits'. Hij schreef ook twee boekjes die handelen over de *Natuur- Genees- Heel- en Geboortkundige Waarnemingen en Mengel-Schriften ten dienste van het Landvolk* (1781 en 1783). De geneeskundige bevindingen van Roselt werden destijds uitgegeven te Gent maar bleven tot dusver nog redelijk onbekend. Zijn werkjes bevatten nochtans een schat aan informatie en geven een genuanceerd beeld van de plattelandspraktijk in Vlaanderen in de achttiende eeuw. Zoals de titel zelf reeds aangeeft, gaf hij zijn boekjes uit *ten dienste van het Landvolk*, om de bevolking iets bij te leren.

Roselts' *Waarnemingen* zijn ziekteobservaties van patiënten uit eigen prak-

tijk. In geuren en kleuren en met een eenvoudig taalgebruik verhaalt hij zijn bevindingen. Naam, voornaam, woonplaats, beroep, datum en het verloop en de behandeling van de ziekte vermeldt hij in zijn boekjes. Uitvoerig en in detail worden de symptomen, zowel objectieve als subjectieve, weergegeven. Zo schreef hij dat hij in het jaar 1771 'den 30 van Grasmaand' (september) werd gevraagd bij 'Francies Bouters t'Huijse, die meer eene Egijptische Mumie, als een levende Lichaam verbeelde'.⁽¹²⁾ Jan Albert Roselt liet dus niets aan de verbeelding over. Met grote nauwgezetheid heeft hij de ziektegevallen opgetekend. Het verloop van elke ziekte ging hij in detail na. Iedere verandering in de ziekte-toestand noteerde hij, zodat nu - meer dan tweehonderd jaar nadien - de beschreven ziekten herkend worden.

De taal die Roselt in zijn werkjes hanteerde, is het toenmalige Nederlands. Vreemde woorden werden zoveel mogelijk vermeden: een 'stylet' is bij Roselt een 'proefijzer', een 'fistel' is een 'pijzweer' en dergelijke meer. Alsof hij bevreesd was dat zijn collega's hem niet zouden begrijpen, voegde hij er dikwijls tussen haakjes de Latijnse benaming aan toe.

De stijl van zijn waarnemingen is niet stroef wetenschappelijk maar daarentegen zeer vlot. De taal van Roselt heeft een Duitse inslag. Daar waar bijna alle auteurs van die tijd voor de uterus nog het woord 'lyfmoeder' gebruikten, sprak

366

G 21913

NATUUR- GENEES- HEEL- EN
 GEBOORTSKUNDIGE
 WAARNEMINGEN

EN

MENGEL-SCHRIFTEN,

TEN DIENSTE VAN HET

LANDVOLK,

UTTgegeven

DOOR

J. A. ROSELT,

Gezwooren Wondartz en Geboortshelper te
 MACHELEN.

TWEEDÉ STUK.

TE GEND,

Bij J. F. VANDER SCHUEREN, in de Breidelstege,
 bij d'Appel-brugge.

M. DCC, LXXXIII.

1923/

W A A R N E M I N G E N . 51

*king der waarnie Lentelucht, waaren de Spoedige
Herftellers zijner verlooren Krachten.*

 WAARNEMING VAN EENEN ETTER-ZAK,

O F

Geflotene Etterborze in de Longen (Vomica Cijftica).

IN 1776, den 27 van Sprokelmaand wierd ik gevraagd bij *Pieter de Meyer*, oud in de 50 jaaren, Landbouwer op het Pachtgoed van Vormezele tot Lootenhulle, en bij hem komende wierd mij het volgende Bericht gegeven: „ dat hij ruim 2 jaaren geleden van eene Borstziekte had, „ de aangetast geweest, die volgens het zeggen van zij- „ nen doenmaalignen Artz, door eene Verhitting veroor- „ zaakt was. Dat de Ziekte naar 9 daagen wel een einde „ nam, doch dat hij zedert dien Koortzig gebleeven en „ altijd met eenen, alhoewel niet al te sterken, doch aan- „ houdenden Hoest, zonder eenige de minste Uitrogge- „ ling voord te brengen, hadde bevochten geweest: ten „ welken einde hij ook verscheidene ervaarene Artzen, „ doch te vergeefs, geraadpleegt hadde (*), en geen „ Hulpe van hun verkrijgende, dat hij met zijne Pis, nu „ naar den eenen en dan naar den anderen Pisbekijker „ en Zeekprofeet, (*schaadelijk en bedriegelijk Volk*)! „ gezonden hadde, die hem alle voor ongeneezelijk hiel- „ den: en hiërom hadde hij mij ontboden om van mij

---

(*) Een gewoonelijk Gebruik van de Landslieden, die, als hun kwijnende Ziekten (*Morbi Chronici*) bevechten, 1, 2, of ten hoogsten 3 maal eenen of meer ervaaren Artzen te Raade neemen, en daar mede niet herstelt zijnde, loopen zij met hunne Pis naar dat ellendig, onweetend en bedriegelijk Volk, zig inbeeldende, dat die uit de zelve de verborgene Ziekten, des Lic- haems kunnen ontdekken, en die door hunne Geheimen genezen.

Roselt reeds over de 'baer moeder'. Deze term kwam uit het Duits 'gebarmutter', een woord dat later algemeen werd en het woord lijfmoeder verdrong. Ook valt op dat hij zichzelf als 'wondartz en geboorteshelper' betitelt terwijl zijn collega's zich 'chirurgijn en vroedmeester' noemden. Zijn Duitse afkomst was in dit alles allicht niet vreemd.

4. Thomas Jozeph Rijckaert ⁽¹³⁾

Het Rijksarchief van Ronse bevat het waardevolle handboekje van de chirurgijn Thomas Jozeph Rijckaert (hij noemde zichzelf gewoon Thomas Rijckaert). In tegenstelling tot het boekje van Roselt is dit boekje niet uitgegeven. Het handboekje is opgenomen in het familiearchief Colbrant en aanverwante families, dat eerst in het Algemeen Rijksarchief te Gent bewaard werd. In december 1911 werd het aan het Algemeen Rijksarchief van Gent geschonken door een zekere Bauters, afkomstig uit Meulestede bij Gent. In 1984 werd het familiearchief overgebracht naar Ronse. De inventarisering bracht aan het licht dat het in feite ging om het archief van de familie Colbrant, afkomstig van Ronse. Het archief geraakte waarschijnlijk in handen van de familie Bauters door huwelijk van Anna Catharina Colbrant met Thomas Rijckaert en Adelaide Rijckaert met Augustins Bauters.

Van de chirurgijn Thomas Rijckaert bleven zijn notitieboekjes, enkele losse aantekeningen en recepten bewaard. Deze bevatten een schat aan informatie omtrent zijn activiteiten als chirurgijn. Over Thomas Rijckaert zelf is niets bekend. In de medico-biografische lexica is hij een onbekende en in de biografische woordenboeken is hij evenmin terug te vinden. Wat we wel weten is dat Thomas Rijckaert een plattelandschirurgijn was in de buurt van Ronse. Verder was hij nog actief op andere plaatsen zoals onder meer te Nukerke. Deze informatie komt uit zijn eigen handboekjes, rekeningen en voorschriften. Exacte data van zijn geboorte en overlijden zijn niet bekend. Wat wel zeker is, is dat de archiefstukken die over Rijckaert terug te vinden zijn, tussen de jaren 1755 en 1806 te dateren zijn. In deze tijdsspanne van 51 jaar was hij dus zeker in leven en actief. Waar hij zijn opleiding tot chirurgijn genoten heeft is onbekend.

Het handboekje van Rijckaert is in het Frans opgesteld en chronologisch ingedeeld. Dit boekje is in zijn eigen handschrift geschreven en nooit gepubliceerd. Het bestrijkt de jaren 1765 tot en met 1777. Eerst staat de datum vermeld met daarachter de toegepaste behandeling en soms de naam van de patiënt. In tegenstelling tot het boekje van Roselt bestaat het boekje van Rijckaert uit korte aantekeningen. Zijn gegevens werden niet (of bijna niet) in een doorlopende tekst neergeschreven.

5. Thuisverzorging

Waar werden de patiënten van chirurgijns in de achttiende eeuw verzorgd? In de praktijk van de chirurgijn, bij de patiënt thuis, in een herberg of elders? Er was een verschil tussen stadschirurgijns en plattelandschirurgijns. Chirurgijns die hun praktijk in de stad hadden, trokken niet of nauwelijks rond, ze bleven in de stad. Ze dienden zich te houden aan strenge opleidings- en vestigingseisen. In vergelijking met het platteland was de stad dichtbevolkt. De chirurgijns hadden dus een groter 'klantenpotentieel' dan op het platteland. Anderzijds was het aantal chirurgijns in de stad groter dan op het platteland. Vandaar dat er ook een goede organisatie nodig was in de stad. Bij plattelandschirurgijns was de situatie anders. Op het platteland waren er geen strikte vestigingseisen. Plattelandschirurgijns dienden rond te trekken om aan genoeg patiënten en inkomen te geraken. Anderzijds lag het aantal chirurgijns op het platteland een stuk lager dan in de stad.

In de achttiende eeuw deed de bevolking veel minder snel een beroep op een heilkundige of een arts dan nu. De financiële toestand van de meeste gezinnen liet niet toe dat ze voor elk kwaaltje of elke medische bezorgdheid een chirurgijn of een arts raadpleegden. Ook kenden ze vaak zelf eeuwenoude middeltjes en toepassingen waar ze zelf in

geloofden. 'De Kunsten van de oude Wijven' - zoals Roselt ze noemde - 'die het verstand uit het geknoud werk trekken, en het onnoozel Volk kunnen doen gelooven, dat zij de kennis hebben van de Ziekten' werden eerst geraadpleegd alvorens een arts of chirurgijn erbij te halen. Maar niet altijd waren de keukenniddeltjes en goede zorgen van 'Moeder-huishoudkunde' even toereikend. Dan diende gespecialiseerde hulp aangewend te worden. Chirurgijns of artsen werden pas ingeschakeld als de situatie precair was. ⁽¹⁴⁾

Patiënten die nog goed te been waren, kwamen zelf naar de praktijk van de chirurgijn, zowel in de stad als op het platteland. In het handboek van Roselt staat te lezen dat 'eenen Timmermans Leerling zijnen toevlugt tot mij' nam. Ook Christine Lambertyn uit Zeveren kwam op 27 maart 1776 bij Roselt. ⁽¹⁵⁾ Bij Thomas Rijckaert treffen we een gelijkaardige situatie aan. Hij onderzocht patiënten in zijn praktijk te Ronse en zorgde voor de opvolging van de ziekte tot de patiënten volledig genezen waren. In zijn handboekje staat te lezen: '...il est venue par luij meme chec Moij, toute les jour j'usqu'a la parfaite guerison...' [sic]. ⁽¹⁶⁾ Een zekere meneer de La bruijer 'et venue chez moi avec une blessure' op 16 mei 1769. Op 24 augustus 1769 'ce homme est venue chez moi avec un bras cassé'. Ook de zoon van Smets 'etant venue chez moi aient une blessure' op 5 okto-

ber 1769. En een zekere meneer Massé kwam naar Thomas Rijckaert voor een aderlating. ⁽¹⁷⁾

Indien de patiënt niet op eigen krachten kon komen, zoals bij een moeilijke bevalling, een openbeenbreuk en zo meer, dan werd de chirurgijn op verplaatsing geroepen, bijna altijd ten huize van de patiënt. Meestal was dit laatste van toepassing omdat de hulp van de genees- of heilkundige pas werd ingeroepen als het slachtoffer zo ziek was dat hij niet meer uit bed kon en men voor zijn leven vreesde. De heilkundige kwam dan persoonlijk ter plaatse ten huize van de patiënt. In het geval van de plattelandschirurgijn Roselt kon dit zowel te Machelen als tot ver buiten zijn dorp zijn. Zo verzorgde hij het dochtertje van de koster te Sint-Eloois-Vijve ten huize van het patiëntje, een stomdronken jeneverdrinker in een herberg te Machelen en mijnheer de la Poterie op zijn kasteel te Eirlegem. Ook het zoonkje van wijlen de heer Minne woonachtig te Markegem werd thuis behandeld, een zekere Catharina Thys op het kasteel van haar oom te Zulte, en zo verder. De plattelandschirurgijn Rijckaert uit Ronse ging vaak op 'voijage'. Hij schreef in zijn handboekje echter bijna nooit waar hij naartoe ging. Bijgevolg konden we niet achterhalen in welke dorpjes zijn patiënten woonden en of hij ze bij hen thuis of elders verzorgde. Rijckaert was veel onderweg. Of de reizen die hij ondernam altijd patiëntenvi-

sites waren, staat er niet bij vermeld zodat we dit niet met zekerheid kunnen stellen. We vermoeden echter van wel omdat er na elke vermelding van 'voijage' ook een bedrag staat dat hij ervoor kreeg. Om aan te tonen hoe belangrijk het aandeel van Rijckaerts reizen was, geven we enkele cijfers weer. Tussen 3 augustus en 18 augustus 1768 was hij elke dag weg. Voor de periode vanaf 18 november tot en met 9 december van hetzelfde jaar, een tijdspanne van 22 dagen, was hij exact 14 dagen op 'voijage'. Ook tussen 25 januari en 4 maart van het jaar 1769 was Rijckaert 30 dagen van de 39 op pad. ⁽¹⁸⁾ Sporadisch schreef Rijckaert de plaats op waar hij zich bevond. Zo lezen we in zijn handboekje dat hij zich op 24 december 1806 bij 'Monsieur Aanbulsele, Maire, et Notaire du vilage de neuve Eglise' (Nukerke) bevond. ⁽¹⁹⁾ Uit het handboekje van Rijckaert blijkt dat reizen een groot deel van zijn tijd in beslag nam. Hij was voortdurend op pad.

In extreme gevallen kon de chirurgijn de patiënt zelfs in huis nemen. Dat kwam evenwel zeer uitzonderlijk voor. Op deze manier kon de chirurgijn de zieke dag en nacht observeren en behandelen. Dit gebeurde onder andere bij Roselt die een zeventienjarig meisje in huis nam. Het meisje leed aan zware hysteric. Aanvankelijk dacht Roselt dat het ging om 'epilepsia uteri'. Ook de 'aller-ervarenste mannen zo van Gend, Cortrijk etc.' die haar reeds behandelden, dach-

ten dat het om deze vorm van hysterie ging. Maar geen enkele behandeling had tot dan toe geholpen. Vervolgens kreeg Roselt het vermoeden dat het 'Febris Larvata' moest zijn. Om hierover uitsluitsel te krijgen, stelde hij voor om het meisje in huis op te nemen zodat hij haar constant in het oog kon houden. Na een grondige bevraging van de patiënte werd zij bij hem in huis opgenomen om het verloop van de ziekte beter te kunnen volgen en een aangepaste behandeling te geven. De aanvallen begonnen gewoonlijk rond tien uur in de voormiddag. Dan werd zij zeer moe en viel in een diepe slaap. Na enige tijd werd haar lichaam koud en stijf. Daarna begon zij erg te zweten en haar lichaam scheen te branden. Daarop werd zij overvallen door heftige stuiptrekkingen. Bij een van haar aanvallen werd het meisje zo hysterisch dat zij zich met ongecontroleerde bewegingen uit het bed wierp. Ze maakte zo'n spektakel ten huize Roselt, dat zijn vrouw en kinderen het huis uit vluchtten en 'twee dagen lang ontsteld waaren van deze schrikkelijke Verschijnselen te zien'. Samen met zijn 'Knecht en Meisen' geraakte hij haar ten slotte de baas en legde haar terug in bed. Toen ze wakker werd wist ze van niets meer. Hierop was Roselt ervan overtuigd dat het inderdaad om 'Febris Larvata' ging. Hij schreef de nodige recepten voor en 'hier mede was, en bleef zij ten vollen herstelt'. Dankzij de continue observatie van de patiënte in

zijn eigen huis, kon Roselt achterhalen wat de ware aard van de ziekte was en welke behandeling hij hier diende voor te schrijven. ⁽²⁰⁾

Chirurgijns behandelden hun patiënten dus op verschillende plaatsen. In hun praktijk, soms in een herberg, maar meestal bij de patiënten thuis. Jan Albert Roselt en Thomas Rijckaert behandelden patiënten van zeer uiteenlopende aard en standing. Zo konden hun patiënten arme stakkerds zijn maar evengoed burgemeesters en kasteelbewoners.

6. De chirurgijnspraktijk

Over de werkomgeving van de plattelandschirurgijns zelf kunnen we meer vertellen, alhoewel dit geen gemakkelijke opgave is. Zowel Rijckaert als Roselt hebben geen beschrijving nagelaten van hun 'kabinet' of van de locaties waar ze hun patiënten verzorgden. Onrechtstreeks konden we uit de werken van de chirurgijns wel het een en ander afleiden. Grotendeels moeten we ons baseren op schilderijen om een idee te krijgen van de werkomgeving van plattelandschirurgijns. Met de interpretatie van schilderijen dienen we echter voorzichtig te zijn. Geen enkele van de schilderijen is een documentaire uitbeelding van een chirurgijns werkplaats. Deze afbeeldingen passen in een ruimer interpretatieschema.

De interieurs van plattelandschirurgijns doen rommelig aan, althans volgens de afbeeldingen. Zowel Adriaan Brouwer

(1605-1638) als David Teniers (1610-1690) en Cornelis Dusart (1660-1704) maakten treffende afbeeldingen van het interieur bij plattelandschirurgijns.

Het schilderij van Adriaan Brouwer is getiteld *Das Gefühl (Dorpsarts en boeren)* en dateert uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. *Das Gefühl* is op hout geschilderd en behoort tot de reeks van de vijf zintuigen (*Fünf Sinne*). Het schilderij toont een chirurgijn die bezig is met een ingreep aan de bovenarm van zijn patiënt, waarschijnlijk het maken van een fontanel. Aan de gelaatsuitdrukking van de patiënt kunnen we afleiden dat dit een pijnlijke zaak is. Het interieur van de dorpschirurgijn bestaat slechts uit twee stoelen, een tafel en een plank aan de wand. Op de tafel ligt een doek, staat een bekken en enkele middeltjes die de chirurgijn nodig heeft bij het behandelen van de patiënt. Achteraan staat een derde persoon toe te kijken. ⁽²¹⁾

Op het schilderij *De Operatie* (midden 17de eeuw) van David Teniers wordt de werkruimte van een barbier-chirurgijn weergegeven. Op de voorgrond is de chirurgijn bezig met een hoofdoperatie. Uit de grimassen die de patiënt trekt, kunnen we opnieuw afleiden dat het een pijnlijke aangelegenheid is. Vlakbij staat de vrouw van de patiënt toe te kijken. Aan de rechterkant zit een jongen - waarschijnlijk een knecht of leerling chirurgijn - aan een houten tafel. Hij is bezig met het opwarmen van een helen-

de pleister die op het hoofd van de zieke moet worden gelegd. Rechtsachter in de deuropening gaat er net iemand weg. Aan de muur hangen planken met daarop allerlei flesjes en potjes. Onder de plank hangen enkele attributen van de chirurgijn, waaronder een aderlaatmesje. Verder staan er in de kamer op de grond nog een paar kruiken, vazen en een kachel of stoof. Bovenop het luik van het venster zit een uil. Dit duidt op de wijsheid van Minerva. Tenslotte hangt er aan de zoldering een vis, een van de uithangtekens van de chirurgijns. ⁽²²⁾

De tamelijk bekende prent *De Heelmeester* (1695) van Dusart toont een barbier-chirurgijn tijdens de behandeling van een patiënt met een pijnlijke elleboog. Deze prent maakt deel uit van een reeks van meerdere afbeeldingen, namelijk *De Kopster*; *De Heelmeester* en *De Vermaarde Schoenmaaker*, alle daterend uit 1695. Bij *De Heelmeester* is een patiënt gezeten op een kruk terwijl de chirurgijn zijn arm behandelt. Aan de grimassen die de patiënt trekt kunnen we zien dat hij de behandeling onaangenaam vindt. Achteraan staat een vrouw te kijken. Verder staat er nog een tafel in de ruimte met een pot, een vijzel en een mortier erop. Achteraan, in een nis in de muur, staan nog allerlei potjes en kruikjes. Barbiersattributen zijn terug te vinden in de vorm van een scheermes dat de chirurgijn door zijn hoofddekseel heeft gestoken. Het tafereel wordt ver-

volmaakt door een scheerbekken dat op de vensterbank staat, een schaar die met twee spijkers aan de wand hangt, een opgezet gordeldier aan het plafond en een doodshoofd. Onderaan de tekening staat de titel van het werk en een tekst:

'Heelmeester.

De duyvel Meester Hans is dat mijn arm verbinden!

Riep Teuwes, op die schreeu trok Griet een scheve bek

Je praat zo wat; zei Hans, ik moet het kwaad eerst vinden

Zal ik 't geneezen wel hoe baarje, ben je gek.' (23)

Uit deze tekst kunnen we afleiden dat er een gespannen sfeer in de praktijk hing. Teuwes, de patiënt, had duidelijk pijn en vloekte hierbij luidop ('De Duyvel Meester Hans'). 'Meester' was de aanspreektitel van een 'vervolmaakt' chirurgijn. De vrouw Griet die staat toe te kijken trekt een scheve mond, het lijkt bezorgdheid of misschien wel leedvermaak. Bij de chirurgijn klinkt onzekerheid in zijn stem. Hij kan blijkbaar het kwaad niet opsporen en probeert al te genezen alvorens de oorzaak te hebben gevonden. De term 'baarje' betekende 'matroosje'. Aan de typische boerenamen - Griet en Teuwes - kunnen we afleiden dat het om een plattelandstafereel gaat.

Opvallend is de gelijkenis tussen de verschillende uitbeeldingen van platte-

landschirurgijns. In de drie gevallen is de patiënt gezeten op een bankje of stoel en trekt hij pijnlijke grimassen terwijl de chirurgijn hem behandelt. Op de achtergrond staat een derde persoon mee te kijken. De werkzaamheden vinden plaats in één groot vertrek. Het interieur is sober. Enkele stoelen en een tafeltje vullen de ruimte op. Aan de muur hangt een plank met daarop potjes en flesjes. Hier en daar staan of hangen er kentekens van de chirurgijns, onder andere het gordeldier, de zwaardvis, de mortier met vijzel, het bekken, de banierstok, een vistand en zo meer.

Markante attributen en uithangtekens werden zowel binnen- als buitenhuis gebruikt om de chirurgijnspraktijk en winkel herkenbaar te maken. Het meest bekende uithangteken van de chirurgijn was het koperen bekken dat meestal aan een pui was bevestigd. Ook de barbierstok was een bekend uithangteken, zowel in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden als in Frankrijk, Duitsland, Engeland en zelfs Amerika. Deze stok droeg de kleuren rood, wit en soms ook blauw. De stok verwees naar het 'stuwstokje' dat de patiënt vasthield bij een aderlating aan de arm of hand, dit ter ondersteuning van de arm en mogelijk voor stuwing. De kleuren van deze stok verwezen naar het bloed (rood), het verband (wit) en het scheren van de baard en haren (blauw). Een andere interpretatie veronderstelt dat de barbierstok een onder-

scheidingsteken was voor heelmeesters die al ervaring hadden opgedaan als scheepschirurgijn op zee. Zij genoten groter vertrouwen omwille van hun opgedane ervaringen. Zo werd het uithangen van hun barbiersvlaggestok een algemeen gebruik. In hoeverre deze interpretaties de historische realiteit benaderen is niet duidelijk. Soms werden er naar verluidt zelfs pannen bloed buiten gezet als teken van bekwaamheid en drukke praktijk van de chirurgijn. Iedereen die er voorbij wandelde zag meteen dat dit de praktijk van een chirurgijn was.

7. 'Aité appelé pour le même garçon' (24)

Uit de analyse van de handboekjes van Roselt en Rijckaert kunnen we nagaan wat de frequentie was van hun patiëntenbezoek: of ze meermaals bij éénzelfde patiënt of eenzelfde familie werden geroepen of dat het maar een eenmalige visite was. Indien blijkt dat Roselt en Rijckaert meermaals bij een patiënt werden geroepen, mogen we hieruit niet te snel concluderen dat dit was omdat ze tevreden waren over de verstrekte zorgen. Dit kon uiteraard wel zo zijn maar we dienen er rekening mee te houden dat het aantal chirurgijns op het platteland niet dik gezaaid was. Het zou dus evengoed kunnen dat de patiënten wel een beroep moesten doen op Roselt of Rijckaert omdat zij het dichtst in de buurt woonden. Geneeskundige hulp

die van ver moest komen, werd namelijk verrekend in de prijs. De doorsneemens kon zich allicht geen hoge rekeningen permitteren. Desalniettemin kenden zowel Roselt als Rijckaert een drukke praktijk en werden ze meermaals bij dezelfde patiënten of familieleden gevraagd. Zowel Roselt als Rijckaert zorgden voor een goede opvolging van de zieken en kwamen zo vaak als nodig bleek te zijn. Ze verzorgden hun patiënten tot deze helemaal genezen waren.

Zo werd Rijckaert op 15 mei 1765 geroepen voor 'un accidens à la jable' [sic]. Tot de volledige genezing van het been van de patiënt, wat tot 15 augustus van dat jaar aansleepte, verstrekte Rijckaert de nodige zorgen. Na de operatie van de openbeenbreuk van Francois Tranois kwam Rijckaert nog elf dagen lang elke dag langs voor de nazorg. Ook bij 'la femme de chapelle' kwam Rijckaert verscheidene keren over de vloer om haar te verzorgen. Voor het jaar 1767 was dit op 2 juli en op 25 juli het geval. Roselt kwam toen om een aderlating toe te passen en braakmiddelen ('vomitif') voor te schrijven. Bij meneer en mevrouw Bellot werden regelmatig aderlatingen verricht bij wijze van onderhoudsbeurt en preventie. Het lijkt wel of het hier gaat om een jaarlijkse of halfjaarlijkse beurt. Thomas Rijckaert kwam bij hen langs op 17 september en 18 oktober 1768, op 20 juni en 16 oktober 1769 en op 6

februari, 8 april en 15 juni 1770. Ook meneer en mevrouw Lavoquat werden regelmatig preventief 'onderhouden' met een aderlating op 10 juli, 4 augustus en 16 oktober van het jaar 1769, verder nog op 6 februari, 31 maart en 8 april 1770.

Vaak werd niet bij één persoon in het gezin bloed afgenomen. De chirurgijn maakte meteen van de gelegenheid gebruik om ook de andere gezinsleden van een aderlating te voorzien. Bij een bezoek aan meneer Mossé om hem een tand te trekken, maakte Rijckaert van de gelegenheid gebruik om 'sa seur, son frère, sa femme et le père' te aderlaten. ⁽²⁵⁾ Een zekere meneer Rusman werd op 27 oktober 1769 voorzien van een aderlating en 'en même temps sa femme'. ⁽²⁶⁾ Verder werd Rijckaert op 13 september 1804 'aite appelle pour le même garçon'. ⁽²⁷⁾

8. Effectieve geneeswijzen

Wat waren nu de effectieve geneeswijzen die chirurgijns aanwendden om hun patiënten te genezen? Welke kwalen hadden de patiënten, welke diagnose stelde de chirurgijn en welke middelen - aderlatingen, kruiden, zalfjes, operaties en dergelijke - wendde hij aan om de patiënt te verzorgen?

De meest toegepaste therapie was die van het aderlaten. Zowel bij Rijckaert als Roselt komt deze toepassing frequent voor. Bijna elke behandeling werd voorafgegaan door een grondige

bevraging van de zieke en een aderlating. Bij deze aderlatingen werden acht onsen of meer per keer afgetapt en vaak achter elkaar herhaald. (Een 'ons' is een twaalfde deel van een pond. Vergelijk met de Engelse 'once', dit is ruim 28 g.). Indien de patiënt teveel verzwakt was, werd de aderlating uitgesteld tot hij weer op krachten was gekomen. Dit was bijvoorbeeld het geval bij mijnheer de la Poterie, heer van Berchem, die op zijn kasteel te Eirlegem verbleef. Hij was op 28 mei 1774 's morgens heel vroeg even uit bed gekomen. Met 'zijn Nagtrok' nog aan ging hij het land op om zijn werklieden instructies te geven voor die dag. Nauwelijks kwam hij daar aan of hij werd 'met eene noordsche Hagel kanonade begroet, zodanig dat hij tot op zijn Lichaam nat was'. De volgende dag kreeg hij last van hoge reumatische koorts en zware pijnen. Roselt werd erbij geroepen en wilde aanvankelijk een aderlating verrichten. Na grondige bevraging van de patiënt bleek dat hij slechts enkele dagen voordien een aderlating had ondergaan. Om de zieke niet teveel te verzwakken zag Roselt hier van af. Een warm-vochtige 'stooving' (of zweetkuur) en 'verweekende Aarspuitingen' bleken effectiever in dit geval. ⁽²⁸⁾ Het kon ook zijn dat aderlaten onmogelijk was omdat de aders van de patiënt te diep lagen. Met een hete 'stooving' werd dan geprobeerd om de aders beter zichtbaar te maken. Bij hitte of na zware fysieke inspanning zijn de

aders meer gezwollen, duidelijker zichtbaar en is het makkelijker om erin te prikken.

Aderlaten werd niet alleen als behandeling maar ook als preventie aangewend. Op tijd en stond een aderlating laten verrichten werkte, volgens de geldende regels van die tijd, zuiverend en preventief tegen allerlei kwalen. Bloed kon op verschillende plaatsen afgetapt worden. Zowel Roselt als Rijckaert verrichtten aderlatingen in de arm ('saigné aux bras'), in de handen ('sur la main') en in de voet ('sur le pié') [sic]. Zelfs in de speenaderen en de 'Kickvors-aderen' onder de tong werden aderlatingen verricht. ⁽²⁹⁾

Een remedie die vaak toegepast werd door Roselt was de zogenaamde 'stooving' of zweetkuur. Ook Rijckaert maakte hier af en toe gebruik van. In zijn handboekje staat een 'stooving' vermeld als 'paque', een 'pakking' dus. Als variant voor de 'stooving' maakte Thomas Rijckaert soms gebruik van hete, zweetopwekkende poeders ('des poudres sudorif'). ⁽³⁰⁾

Verschillende soorten 'stoovingen' waren bekend: warme, koude, vochtige en alle tussenvormen hiervan. Er was geen uniform patroon voor het maken van een 'stooving'. Zo'n 'stooving' kon bestaan uit verschillende componenten zoals uit 'eenige handen vol Malvebladeren' (kaasjeskruid) die werden gekookt in een ketel vol met water. Of 'twee deelen Water en een deel

Zoetemelk, daar eenige venetiaansche Zeepe in ontbonden'. Dit mengsel werd eveneens warm gemaakt. Maar een 'stooving' kon evenzeer bestaan uit verscheidene kruiden zoals tijm, salie, lavendelbloemen, rozemarijn. Van deze kruiden werd elk een handvol genomen en gekookt in 'eenen pot witten franschen Wijn, een half kwartier uurs'. In deze mengsels werd er 'eene wel gewolde spaensche Sargie' (sari) of andere wollen lappen nat gemaakt en goed uitgewrongen. Deze werd dan om de patiënt heen gewikkeld of op de plaats waar het nodig was gelegd. Dit ritueel werd frequent herhaald, meestal om het uur.

Dergelijke 'stoovingen' werden toegepast bij onderkoelde patiënten maar ook bij hevige stuiptrekkingen, epilepsie en algemene verzwakking. De patiënten hadden bijna allemaal in de wind, regen of hevige koude gewerkt, gespeeld of werden erdoor verrast. Door zich onbeschermd bloot te geven aan deze barre weersomstandigheden werden zij ziek. Een zware kou of onderkoeling was de aanleiding tot hun verdere ziekte. Door zich niet genoeg te verzorgen en te weinig te rusten escaleerde deze zware kou naar veel ergere ziekten en een algemene verzwakking die dodelijk konden zijn. 'Stoovingen' konden soms verlossing bieden.

Braakmiddelen en lavementen waren eveneens populair. De chirurgijns Rijckaert en Roselt schreven vaak

braakmiddelen, purgerende middelen en lavementen voor. Zo behandelde Thomas Rijckaert op 25 juli 1767 mevrouw Chapelle. Hij verrichtte twee aderlatingen en gaf haar 'deux vomitif'. Meneer Massé kreeg op 6 februari 1770 een aderlating en een braakmiddel toegediend. Een zekere meneer Dupont had blijkbaar vaak en veel last van constipatie want hij kreeg verscheidene lavementen toegediend. Tussen 6 juli 1768 en 12 juli 1768 kwam Rijckaert elke dag op visite bij Dupont om hem één of meerdere lavementen toe te dienen. Ook meneer Noble had duidelijk last van constipatie. Tussen 14 mei en 21 mei 1769 kreeg deze man maar liefst twee- tot viermaal per dag een lavement toegediend. ⁽³¹⁾ De lavementen - Roselt noemde ze vaak 'Verweekende Aarspuitingen' - bestonden meestal uit verscheidene soorten kruiden zoals vlierbloemen, kamille, altheabladeren en zo meer. Hiervan werd een aftreksel gekookt in water. Vervolgens nam de chirurgijn per lavement ongeveer een bierglas vol van dit gekookt aftreksel en voegde er olijfolie aan toe. Bij gebrek aan olijfolie kon raapolie volstaan. Dit mengsel kon als lavement toegediend worden.

Lavementen konden zeer effectief zijn en verlichtend werken, niet alleen bij chronische of acute constipatie maar eveneens bij andere, eigenaardige voorvallen. Bijvoorbeeld bij het elfjarig zoontje van mijnheer Minne, griffier

van Markegem. Het zoontje had hevige stekende pijnen in 'zijn Arsdarm' die hem luidkeels en angstig deden roepen: 'daar steken Naalden in mijn Gat!' Door het onophoudelijk kermen van de jongen werd de moeder innerlijk bewogen en onderzocht met haar vinger de 'Arsdarm' van de jongen maar vond niets. Daarop werd Roselt erbij gehaald maar ook hij kon de oorzaak niet vinden. Hij besloot dan maar over te gaan tot 'Verweekende Klisteren' die de jongen 'groote pijnstillingen aanbragten'. Na negen dagen van verzorging en verweekende klisteren vervaagde de pijn en leek de jongen terug kernegezond. Na zeven maanden echter kwam dezelfde moeder van het zoontje zeggen dat hij een verstopping aan de blaas had. Hij had een onophoudelijke aandrang om te urineren zonder ook maar één druppel te kunnen lossen. Roselt kwam ter plaatse en dacht dat er misschien een 'steen' in de weg zou zitten. Hij liet de jongen een gisting innemen. Na verloop van tijd 'zette zig tevens een vreemd Lichaam met eene schok in de Roede, ende de Pis-leider wierdt door zijne geheele lengde daar door zeer sterk opgespannen', waarop de jongen onophoudelijk kermde en schreeuwde. Roselt vermoedde dat er een stokje in de roede vast zat en spoot er zoete amandelolie in. Met een klein tangetje probeerde hij het voorwerp eruit te trekken en zag tot zijn verbazing een 'Stopnallie' (stopnaald) te voorschijn komen. De omstaanders

dachten dat de jongen betoverd was. Maar Roselt antwoordde:

'o gij licht oordeelende en onnoozele Menschen! Hier vertoont zig de waare oorzaake van zijne over 7 maanden gepasseerde ziekte. Deze Naillie is bij onwetendheid in de Pap of Soupe gevallen, en door hem al etende ongevoelig doorgezwolgen ende heeft haaren uitgang gelukkig bevoordert tot den Aars-darm ... maar door tegenstand aldaar ... naar de naerbij liggende Blaas gesteken heeft'.

De ouders van de jongen geloofden Roselt, doch in de buurt liepen al snel verhalen over toverij. Voor Roselt was dit louter bijgeloof. ⁽³²⁾

Thomas Rijckaert deed de meest uiteenlopende operaties. De meest eenvoudige waren waarschijnlijk het openen van een gezwel of abces en het trekken van een tand, alhoewel dit een pijnlijke onderneming was in een tijd waarin de narcose nog niet bekend was. Zo maakte hij af en toe 'un vojage pour luij thirer une dens'. ⁽³³⁾ Op 6 november 1769 werd Thomas Rijckaert bij ene Francois Tranois geroepen om hem te opereren van een open beenbreuk. ⁽³⁴⁾ Thomas Rijckaert waagde het zelfs om sporadisch een trepanatie uit te voeren. Zo kwam de zoon van een zekere Smets op 5 oktober 1769 naar Rijckaert voor een

aderlating en een 'ouvertur à la tete' (schedelboring). Op 8, 9, 11, 22, 29 en 30 oktober 1769 maakte Rijckaert reizen 'pour mis un trepant'. Oktober was blijkbaar zijn trepanatiemaand. ⁽³⁵⁾ Het wegnemen van gezwellen behoorde ook tot de praktijk van Roselt.

Roselt waagde zich eveneens aan een oogoperatie bij kleine kinderen die een oogontsteking opliepen. Bij dergelijke abcessen en pijpverzweringen aan het oog of de ogen - soms groter dan een okkernoot - opende Roselt het gezwel om de etter eruit te laten lopen. Hierna ontsmette hij de wonde, meestal met brandewijn. Bij vele kinderen mocht Roselt dergelijke operatie niet ondernemen omdat de ouders schrik hadden hun kind te verliezen. Bij een groot deel van deze kinderen werd de ontsteking zo erg dat ze er blind van werden of zelfs aan stierven. Volgens Roselt waren deze ouders 'voor-ingenomen met eenen verkeerde Aapenliefde, zij hadden liever voor altijd hunne Kinders mismaakt te zien, als hun door de rechte Cure te laten genezen'. ⁽³⁶⁾ Ofwel vond Thomas Rijckaert een oogoperatie te delicaat ofwel mocht hij er geen ondernemen van de ouders want bij irritatie of verzweringen aan de ogen schreef hij altijd 'une bouteille d'aux pour les yeux' voor. ⁽³⁷⁾

Niet alleen op levende mensen werden operaties uitgevoerd. Vaak werd er te lang gewacht om hulp van een bevoegd persoon in te schakelen of werd er een

verkeerde diagnose gesteld met een verkeerde behandeling, zodat de patiënt het niet overleefde. Chirurgen kregen dan soms de kans om een lijkopening door te voeren, meestal onder het waakzame toezicht van een of meerdere artsen en collega-chirurgen. Uit deze lijkopeningen konden zij veel leren. Eerst gingen ze op voorhand na wat de dode patiënt zou kunnen gehad hebben. Er werd een bevraging doorgevoerd van familieleden en de eventuele arts of chirurgijn die de overledene tijdens zijn leven behandeld had. Hierna werd het dode lichaam aan de buitenkant onderzocht en geprobeerd om een correcte diagnose te stellen. Daarna werd het lichaam geopend om te zien wat er nu echt scheelde. Dit was althans de gang van zaken die Roselt bij lijkopeningen meemaakte. Hij had zo'n dissectie verschillende keren mogen bijstaan en leiden. Het baden was ook een populaire behandeling. Zo ondernam Rijckaert af en toe een reis om 'des herbes pour des bain' te gaan halen. (38) Ook Roselt maakte soms gebruik van baden. Meestal waren dit kalmerende kruiden in warm water gedaan en in een 'bakken, zoals een kinderkiestje' gegoten. Hierin werden de voeten of de armen gelegd om te baden. (39)

Het zetten van bussen met of zonder scarificaties, het plaatsen van bloedzuigers aan de slaap en de aars, de meer radicale middelen zoals de cauterisatie met het brandijzer of het kunstmatig

verwekken van abscessen in de nek (fontanellen en setons) en het plaatsen van Spaanse vliegen en andere blaartrekkende pleisters werden eveneens gebruikt. Thomas Rijckaert gebruikte af en toe Spaanse vliegen en pleisters. Op 31 januari 1764 bezocht Rijckaert een patiënt 'pour mettre le mouche aux jable'[sic]. (40) Roselt behandelde in 1776 Christine Lambertyn, ongeveer dertig jaar oud en woonachtig te Zeveren, met blaartrekkende pleisters. De patiënte had sinds zeven maanden verlies van haar gehoor vastgesteld. Ze was nu bijna helemaal doof. Christine ging te rade bij een chirurgijn, die haar beterschap beloofde. De chirurgijn spoot de oren van de patiënte helemaal uit in de hoop dat zij terug zou kunnen horen. Dit gebeurde echter niet, integendeel. Het water dat in haar oren werd gespoten was zo ijskoud dat ze terstond hevige hoofdpijn kreeg. Enkele dagen nadien werd ze ziek. Haar hoofd leek wel een ijsklomp en ze kreeg last van reumatische pijnen. Zelfs in die mate dat ze er gek van werd. Daarop riep ze de hulp in van Roselt. D3e blaartrekkende pleisterbehandelingen van Roselt zorgden ervoor dat 'van den tweeden dag de pijn verminderde en zo van dag tot dag voord' zodat Christine Lambertyn 'zig nu heel genezen bevinde'. (41)

Chirurgen konden natuurlijk ook zelf ziek worden. In 1757 werd Roselt geveld door jicht. Deze ziekte duurde in

totaal zestien maanden en hield hem negen maanden te bed met de nodige complicaties. De chirurgijn werd in deze periode overvallen door een droge hoest, pijn in de linker buikzijde ter hoogte van de milt, hardlijvigheid en algemene krampen in de onderbuik. Roselt liet zich in de loop van die negen maanden meer dan dertig maal aderlaten. Op het einde van de negende maand werd Roselt 'eene rooze verwige rotte Fluime' gewaar die hij bijna zonder te hoesten kwijt speelde. De komende dagen herhaalde zich hetzelfde ritueel. Elke morgen en avond hoestte Roselt fluimen waarin een steentje ter grootte van een krieckenpit zat. Dit ging zo door tot hij omtrent 12 stenen opgehoest had. Daarna was het hoesten gedaan. Drie dagen nadien overkwam Roselt 'eene Bloedpissinge' die drie dagen duurde en waarbij hij eveneens kleine steentjes loste. Negen dagen daarna kreeg hij hevige krampen in de buik die gevolgd werden door 'eene acht-en-veertig maaligen Afgang, gemengt met veel Bloed, Slijm en eene onzeglijke menigte kleine Steentjes'. Na twee dagen hield deze buikloop op. Naar het einde van de zestiende maand toe kwam Roselt terug op krachten en kon zijn werkzaamheden weer ten volle hervatten. Roselt nam geen artsijen vermits zijn maag dit niet toeliet. ⁽⁴²⁾ Zijn gehele genezingskuur bestond uit het aderlaten, het toedienen van verzachtende lavementen en het drinken van 'schei-wei'. ⁽⁴³⁾

Zowel Rijckaert als Roselt maakten gebruik van verscheidene soorten kruiden, zouten en andere geneeskrachtige extrakten in de vorm van pilletjes, poedertjes, zalfjes, 'stoovingen' en zo meer. Maar waren deze artsijen - zoals ze werden genoemd - wel altijd nodig? Wat was het meest noodzakelijk: het handwerk der chirurgijns, al dan niet met behulp van chirurgische instrumenten, of de artsijen? Volgens Roselt duidelijk het handwerk. Hij maakte verscheidene gevallen mee waarbij de patiënt zou zijn gestorven indien de chirurgijn niet handmatig had ingegrepen. In meerdere gevallen bleek het handwerk van de chirurgijn noodzakelijker dan de voorgeschreven kruiden en zalfjes. Vandaar concludeerde hij dat het handwerk, de chirurgische kunst, belangrijker was dan het voorschrijven van artsijen. ⁽⁴⁴⁾

9. 'Gedroopene oliën en bereide sponzen'

Chirurgijns mochten geen inwendige ziekten behandelen noch geneesmiddelen daartoe voorschrijven of verkopen zonder de toestemming van een arts. Wel mochten ze pleisters, oliën, zalven en kruiden aanwenden, zolang het voor uitwendig gebruik was. Nochtans stellen we vast dat beide chirurgijns hun bevoegdheden meer dan eens te buiten gingen. Op het platteland was er geen of nauwelijks controle. Chirurgijns schreven dan ook vaker wel inwendige geneesmiddelen voor. Zowel Rijckaert

als Roselt dienden hun patiënten braakmiddelen toe ('vomitifs'). In de steden was er veel meer reglementering en controle op het doen en laten van chirurgijns. In de loop van de achttiende eeuw steeg echter het aanzien van chirurgijns in de steden. Langzaam begon er verzet te ontstaan. Chirurgijns wilden zich niet meer onderwerpen aan het gezag van de dokters. Er kwamen steeds meer inbreuken op de regels. Chirurgijns gingen vaker medicijnen voor inwendig gebruik voorschrijven, zoals gevaarlijke braakmiddelen. In de loop van de achttiende eeuw ontstond er een groeiende onvrede tussen de beoefenaars van de drie grote medische beroepen (medici, chirurgijns en apothekers) omdat ze elkaars bevoegdheden overschreden. Vandaar dat er in vele steden door de neringen en medische colleges bepalingen werden uitgevaardigd die een duidelijke afbakening van de bevoegdheden inhielden.

Tegen iedere kwaal werden andere geneesmiddelen gebruikt. Het is opmerkelijk hoeveel verschillende soorten bereide en samengestelde heelmiddelen ter beschikking van chirurgijns stonden, zowel enkelvoudige als samengestelde middelen. Onder andere de Weense arts Jozeph Jacob Plenck (1738-1807) schreef een boek, *Pharmacia Chirurgica* (1780), over de middelen de chirurgijns mochten aanwenden. Dit werk kende destijds meerdere drukken en

vertalingen. Zo ook in het Nederlands door A. Schrage: *Heelkundige Artzeny-Winkel of Chirurgyns-Apotheek. Vervattende alle beproefde en Hedendaagsch gebruikelijke Bereide en Samengestelde Heelmiddelen, ter geneezing van uitwendige Ziekten* (Antwerpen, 1798). Onder enkelvoudige middelen of 'bereidselen' verstonden de chirurgijns onder andere: gekookte oliën om eventuele lavementen toe te dienen. In deze oliën, meestal olijfolie, werd een kruid of kruiden zoals tijm, salie en dergelijke gekookt, even afgekoeld en toegediend als lavement. Roselt paste deze vorm van therapie vaak toe bij constipatie van zijn patiënten. Men kon hier ook 'gedroopene olien' van maken. De in olijfolie gekookte kruidenmengeling werd dan in een linnen zak gestoken en opgehangen. De olie die er uitdruppelde, bevatte alleen nog maar de kruidenextracten maar niet meer de kruiden zelf. 'Bereide Sponsen' werden ook gebruikt. De spons werd dun gesneden, gedroogd en gezuiverd, vervolgens in gesmolten gele was gedoopt en sterk uitgedrukt. Daarna werd er nog bereide lorkenzwam en bereide bovist aan toe gevoegd. Dit kon als geneesmiddel aangewend worden, voor welke ziekte of kwaal staat er niet in het boek bij. De samengestelde middelen of composita omvatten onder meer: drupbaden. Een kruidenmengsel werd gekookt en gemengd met ammoniakzuur en jeneverbessenspiritus. Dit warm mengsel

werd gedurende een uur door een pijpje gedruppeld op de aangetaste plaats. Zowel Rijckaert als Roselt pasten deze vorm van therapie toe. Rijckaert ging af en toe op reis om 'des herbes pour des bain' te gaan halen. 'Berookingen' of 'bedampingen' werden vaak aangewend als remedie tegen verstopte neus- en sinusholten maar ook tegen ziekten zoals de pest. Een 'pestrooking' werd gemaakt op basis van mirre, zwavelbloem en salpeter. Roselt wendde deze vorm van therapie aan tegen verkoudheden bij kleine kinderen.

Rijckaert en Roselt maakten deels gebruik van de door Plenck opgetekende heelmiddelen. De versterkende middelen - zoals de 'stooving' - waren de meest toegepaste behandelingen, vooral bij Roselt. Met versterkende middelen bedoelde men de middelen die dienden om de 'verslapte deelen te versterken, komt te stade in de verslappinge der gewrichten, hangenden huid en weeke gangraeneuze verzweeringen'. Verder bestond de artsenijschat van Jan Albert Roselt voor een groot deel uit cortex peruviana of koortsbast, het dieet uit warme thee, schei-wei of botermelk. In zijn apothekerskast zaten tevens bloedzuigers, koppen om bloed af te tappen, allerlei soorten kruiden als, tijm, rozemarijn, salie, altheabladeren, olijfolie en zo meer, onder andere voor het toedienen van klisteren. Rijckaert maakte gebruik van ongeveer dezelfde artsenijen. Hij bezat ook tijm, rozemarijn,

althea en salie voor zijn baden. Verder nog rabarber en de nodige kruiden en olijfolie voor verwekende klisteren of lavementen. Het laxerende kruid tamarinde gebruikte hij in de vorm van dikke pillen. Allerhande kleine 'pilulles' bezat hij. Deze stampte hij fijn met de vijzel en maakte er een papje van om op de wonden aan te brengen. Thomas Rijckaert schreef vaak medicijnen voor zoals poeders (zweetpoeders), drankjes (bittere drankjes, drankjes op basis van wijn en zo meer), siropen en crèmes waaronder 'crème tartare', 'crème napolitain' en 'deux once de Sirop de chicoraij'. Waar hij de crèmes en het siroopachtig cichoreimengsel precies voor gebruikte, geeft Rijckaert niet aan. Verbandmiddelen ('bendage') maakten eveneens deel uit van zijn verzorgingsmateriaal.

In hoeverre waren deze voorschriften van onder andere Plenck in de praktijk consequent vol te houden? We haalden reeds hoger aan dat zowel Thomas Rijckaert als Jan Albert Roselt al eens inwendige geneesmiddelen zoals braakmiddelen (vomitifs) of laxermiddelen (tamarindepillen) durfden voor te schrijven. Jan Albert Roselt illustreert uitgebreid dit gegeven in zijn handboekje. Op 21 december 1776 werd Roselt geroepen bij een zekere Adrian Flaming die een beetje dul geworden was. Niemand kon hem nog kalmeren van zijn razernij. Daarom schreef Roselt hem onder ande-

re een rustgevende mengeling voor waarvan hij alle twee uren een volle lepel van moest innemen. ⁽⁴⁵⁾ Bij mijnheer de la Poterie hielpen de 'verweekende Aarspuitingen' niet goed, dus schreef Roselt hem pillen tegen de verstopping voor waarvan hij er negen dagen lang, 's morgens en 's avonds, ééntje moest innemen. ⁽⁴⁶⁾

Maar de inwendige therapieën van chirurgijns konden ook verkeerd aflopen wegens het stellen van een verkeerde diagnose. Zowas er een jonge vrouw die voor de eerste maal haar maandstonden kreeg. Zij was hier zo van geschrokken dat ze ervan flauwviel. Een (onbekende) plattelands-meester werd erbij gehaald. Hij dacht dat de vrouw zwanger was. Dit was echter een verkeerde diagnose. Hij schreef de vrouw een sterke en gevaarlijke purgatie voor. Hiervan moest de vrouw enorm braken en werd zeer zwaar ziek, waarop de chirurgijn de purgatie nog vermeerderde. Toen het met de vrouw van kwaad naar erger ging en ze oog in oog met de dood stond, werd Roselt erbij gehaald. Hij kon echter niets meer doen voor de jonge vrouw en de volgende dag overleed ze. ⁽⁴⁷⁾

De scheiding tussen inwendig en uitwendig bleek grotendeels theoretisch. Vooral op het platteland, waar geen controle was, pasten chirurgijns vaker inwendige therapieën toe. De dwingende situatie tussen leven en dood, waarin

de patiënten verkeerden, noopte hen ertoe. In de voorrede van zijn handboekje drukt Roselt er nadrukkelijk op dat er bijna geen artsen of goed onderlegde heelmesters op het platteland aanwezig waren. Hij schreef: 'in den Aanvang mijner Practijke was het platte Land teeneemaal van Geneesheeren onvorgen, en de Konstervaarene Wondartzen waaren weinig in getal'. Roselt schreef dat hij door dit gebrek aan bekwame hulp vaak zelf de gelegenheid had gehad om zeer speciale en zeldzame gevallen te behandelen en daarbij enorm veel ondervinding had opgedaan. Roselt wist dat - officieel gezien althans - een chirurgijn geen inwendige medicijnen mocht voorschrijven tenzij onder het goedkeurend oog van een arts. Maar, aldus Roselt, vermits er bijna geen artsen op het platteland te vinden waren, was deze situatie onhoudbaar. Als een patiënt oog in oog met de dood stond en alleen nog maar inwendige medicijnen of een inwendige chirurgische ingreep kon helpen, dan moet de chirurgijn dit zelf kunnen doen. Indien hij zou moeten wachten op de goedkeuring van een arts, die vaak op verschillende dagreizen afstand woonde, was het meestal al te laat voor de patiënt. Daarom schreef Roselt zijn handboekje ook ten dienste van het landvolk en de plattelandschirurgijns. Op deze manier wilde hij ervoor zorgen dat 'deze Konst door oogluiking ten platten Lande, en in zulke Gemeinten, die van eenen hoogervaaren Artz of

Geneesheer ontvremd zijn ... onderricht en beoeffent kon worden ... zodat de op 't Land woonende Onnatuurkundigen zo veel kennis verkrijgen, op dat zij, overvallen wordende door eene dusdanige opgehaalde Ziekte, een goed begrijp zig daar van zoude kunnen voorstellen en zig zelf in noodzaakelijkheid redden'. Roselt vond dus dat de regels in moeilijke en noodzakelijke gevallen oogluikend mochten worden overschreden als dit het leven van de zieke kon redden. ⁽⁴⁸⁾

10. Het instrumentarium en de bibliotheek

Aan de hand van de boekjes van de plattelandschirurgijns Roselt en Rijckaert kunnen we een voorstelling geven van de medische instrumenten en eventuele boeken die plattelandschirurgijns in hun bezit hadden. Op het platteland konden de plattelandschirurgijns niet terugvallen op een gilde om er instrumenten, boeken en andere attributen van te ontlennen. Zij stonden zelf in voor de aankoop van hun chirurgisch instrumentarium, dat niet altijd even goedkoop was. Bovendien was het inkomen van de plattelandschirurgijns niet groot genoeg om, naast de elementaire chirurgische benodigdheden nog extra dure boeken en gesofisticeerde instrumenten te kopen, al waren er hier uiteraard weer uitzonderingen.

Het zou ook kunnen dat plattelandschirurgijns instrumenten en boeken konden

ontlenen aan een gilde, zeker als ze daar hun opleiding hadden genoten maar zich na het behalen van hun diploma op het platteland vestigden. Hierover vonden we zowel in de bronnen als in de literatuur geen uitsluitel. Van Roselt weten we dat hij na 24 jaar drukke plattelandspraktijk, op 10 april 1760 zijn examen te Kortrijk ging doen, zonder zich daar evenwel te vestigen. Waarom hij dit per se nog wilde doen is niet duidelijk. Hij had toch al zoveel ervaring? Misschien was het op deze manier inderdaad makkelijker om instrumenten en boeken van het gilde te ontlennen, of misschien omwille van de status van het diploma dat hij dan kreeg? Hij zegt er zelf niets over.

Roselt bezat de elementaire chirurgische benodigdheden in zijn etui, zoals aderlaatmesjes, een snijmes, een tangetje, een zilveren en buigzame 'prouvette' (te vergelijken met een lange, buigzame stok), verbandmiddelen en enkele bloedzuigers om op moeilijke plaatsen bloed af te tappen. Verder ook een klisterspuit, een catheter, een proefijzer, een fantoom om bij moeilijke bevallingen te helpen en een blikken trechter om een 'rooking' uit te voeren. 'Rookingen' werden meestal toegepast bij verstoptheid van de neus-, keel- en sinusholtes. Vooral bij kleine kinderen werd deze methode toegepast. Roselt behandelde kinderen die niet meer door de neus konden ademen. Doordat ze door de mond moesten ade-

(B. G. 6157)

G. 10431

385

CATALOGUE

D'une très-belle Collection

DE LIVRES,

En plusieurs Langues et Facultés, etc.

SUIVI D'UNE COLLECTION

D'ESTAMPES ET OBJETS DIVERS;

*Délaissés par feu**Le Médecin ROSELT, Membre de la
Société médicale de Londres et d'Édiu-
bourg, etc. etc.;**Par feu Mr J. L. DE COCK, en son
vivant Officier de Santé,**Et par feu Mr BENOIT ROOSEN;*

Dont la Vente se fera publiquement au Réfectoire
des ci-devant Dominicains à Gand, en francs et
centimes (monnaie métallique), payable en trois
mois, avec augmentation du vingtième denier,
Lundi 20 Juillet 1807, et jours suivans, le matin
à 9 et l'après-midi à 2 heures.

A GAND, chez C. J. FERNAND, te Putte.

Prix, 25 centimes ou 10 liards.

men konden ze hun mond nauwelijks nog gebruiken om moedermelk te drinken, indien ze niet wilden versmachten. Hierdoor kregen de kleine kindjes te weinig voedsel en voedingsstoffen binnen en vermagerden enorm met alle gevolgen van dien. Om de tere kindjes van hun verstopte neus en sinussen af te helpen, paste Roselt een 'rooking' toe. Een klein schoteltje of theeschaaltje werd gevuld met bijna uitgebrande bakkerskolen. Vervolgens nam Roselt zijn kleine blikken trechter en bond aan het dunne buisgedeelte een stuk papier in de vorm van een pijpje. Dan nam hij grof gestampte barnsteen ('succini'), strooide dit op de bijna uitgebrande kolen en zette onmiddellijk de trechter met de grote opening daarop. Op deze manier kon de rook alleen nog maar ontsnappen langs het pijpje. Het kindje moest dan rechtop zitten en het papieren pijpje werd in het neusgat geplaatst zodat de rook daarin kwam. Door het omhooggaan van de rook werden alzo de hersenen en zenuwen geopend en de kindjes gered, aldus Roselt. ⁽⁴⁹⁾

Over het boekenbezit van Roselt kunnen we niets met zekerheid zeggen. In zijn werkje verwijst hij naar bekende personen en bekende wetenschappelijke boeken. Maar of hij deze zelf bezat of ergens ontleende staat nergens vermeld. Hij kende de *Pharmacia Chirurgica* (1780) van Plenck (1738-1807), de *Anatomia* (s.d.) van Heister (1683-1758), de *Institutiones medicae* (1708)

en de *Aphorismes* (1709) van Boerhaave (1668-1738) gevolgd door het commentaar van diens leerling van Swieten (1700-1772), de *Verhandeling van de ziekte der beenderen* (s.d.) van heelmeeester Petit (1674-1750) uit Parijs, de *Gazophylacium Medico-Physicum* (s.d.) van de Duitse medicus Woyt (18de eeuw) en klaarblijkelijk ook werken van de chirurgijns Platner, Brunner Sint Yves en Anel, die over de *Fistula lacrymali* schreven. Roselt kende eveneens de vroedkundige werkjes van de stadschirurgijn Jacobs, terwijl Jacobs in zijn vroedkundige uiteenzettingen ook gewag maakte van het fantoom dat Roselt reeds gebruikte bij moeilijke bevallingen. Deze plattelands- en stadschirurgijn hadden dus wel degelijk contact met elkaar. Verder vermeldt Roselt in zijn handboekje nog verscheidene afkortingen van boeken waar hij notie van heeft. Over welke boeken het hier exact gaat, is niet duidelijk. De afkortingen die hij hiervoor gebruikt, zijn erg vaag. Klaarblijkelijk was Roselt de Latijnse taal machtig vermits een groot deel van de aangehaalde boeken in het Latijn zijn opgesteld en hij hier af en toe passages uit vertaalde. Ook achter de Nederlandse namen van de ziektebeschrijvingen zette hij vaak de Latijnse term tussen haakjes. Roselt kende dus vooral medische en heilkundige werken, hier en daar een scheikundig werk. Voor het overige haalt hij in ieder geval niets aan in zijn handboekje.

Uit de analyse van het handboekje van Thomas Rijckaert blijkt dat hij verscheidene vormen van therapie toepaste. Het verrichtten van aderlatingen en lavementen waren zijn meest toegepaste technieken. Verder trok hij tanden, bracht hij verbanden aan bij wonden of breuken, schreef hij allerlei kruiden en zalven voor en verrichtte hij zelfs grote, gevaarlijke operaties zoals trepanaties. Voor deze verscheidene en uiteenlopende geneeswijzen had Thomas Rijckaert het juiste chirurgisch materiaal nodig. Waarschijnlijk had hij verscheidene van de nodige instrumenten in zijn bezit maar in zijn handboekje noemt hij niet één chirurgisch instrument specifiek bij naam. Bijgevolg is het niet duidelijk of Rijckaert deze instrumenten in zijn persoonlijk bezit had of dat hij ze ergens kon ontlennen.

In zijn handboekje haalt Thomas Rijckaert enkele werken aan. Of hij ze zelf aankocht, kreeg of leende, staat er niet bij. We weten dus niet of hij deze boeken in zijn bezit had. Van deze werken schreef hij de volledige titel en auteur neer. De datum en plaats van uitgave ontbreken meestal. Vooreerst citeert Rijckaert het werk in twee volumes van de Franse verloskundige Monsieur de la Motte (1655-1737), *Traité complet de chirurgie, contenant des observations et des Reflexions sur toutes les maladies chirurgicales et sur la Manière de les traiter* (s.d.). Verder bezat Rijckaert nog *Chirurgien*

D'hospital Enseignant la Manier douce et facile de guerir promptement toutes sortes de plaijes, et le moiien assuré d'éviter L'exfolations des os, avec une plaque nouvellement inventee pour le pensemment des trepans, par feu (Parijs, 1696), geschreven door M: Belloste (1654-1730), 'chirurgien, de S:A:R. Madame Donairiere de Sovije, et cij. devant chirurgien Maijor des hopitaux de l'arméé du Roij en Italie', de derde herziene druk, uitgegeven te Parijs en aangevuld met nieuwe observaties, chirurgische farmacie en een verhandeling over de dolheid. ⁽⁵⁰⁾

11. De verdiensten: zeven pond, tien stuivers en drie stukken boter

Als gevolg van het geringere aanzien dat de doorsnee chirurgijns genoten ten opzichte van de artsen, verdienden ze een stuk minder dan hun collega-doktoren, alhoewel er altijd uitzonderingen op de regel waren. Vooral door het zo gezegde 'minderwaardig' handwerk van de chirurgijns werd de verheffing van de gehele stand bemoeilijkt. Een arts vroeg gemiddeld vijf maal meer dan een heelmeeester, afhankelijk van geval tot geval. De hogere klassen konden een arts betalen, alhoewel de plattelandschirurgijns Roselt en Rijckaert evengoed kasteelbewoners en burgemeesters behandelden. Het grootste deel van de bevolking had amper geld genoeg om een chirurgijn - laat staan een arts - te betalen. Daarbij

kwam nog dat deskundige hulp pas laat, vaak te laat werd ingeroepen. Vooral plattelandschirurgijns lieten zich wel eens in natura betalen indien de patiënt en diens familie niet over genoeg financiële middelen beschikten. Rijckaert liet mevrouw Lubille een deel van de gepresenteerde rekening voor verstrekte zorgen in klinkende munt betalen, namelijk zo'n zeven en een halve Franse pond ('Livre'). De rest van haar schuld mocht ze aflossen door het geven van drie stukken boter. Ook mevrouw Ernos was Thomas Rijckaert zeven Franse pond schuldig. Dit bedrag loste zij af maar voor het bijgeleverde medicijn mocht ze drie stukken boter in de plaats geven.⁽⁵¹⁾ Vermits doktoren geen of bijna geen handwerk deden - dat lieten ze aan de chirurgijns over - werden zij niet naar geleverde prestatie betaald. Hun tussenkomst was van raadgevende aard. De artsen werden naar tijdsduur vergoed. Hoe langer bij een patiënt hoe duurder. Ook de locatie speelde een rol. Voor de verplaatsing op een schip of naar een kasteel werd er door de artsen een extra vergoeding van 10 stuivers of meer gevraagd. Dit was niet het geval bij de chirurgijns, zij kenden stuklonen en werden vergoed per geleverde prestatie. Bijgevolg kunnen we de lonen van chirurgijns niet zomaar vergelijken met die van artsen.

De plattelandschirurgijn Roselt noteerde in zijn boekje geen gegevens over de betaling. Dit deed de plattelandschirurgijn

Rijckaert wel. Hij schreef in zijn boekje na elke behandeling het bedrag dat hij ervoor kreeg. Zoals reeds hoger aangehaald werd Rijckaert af en toe in natura betaald. Vermits Thomas Rijckaert zijn handboekje in het Frans opstelde en in de omgeving van Ronse werkte, drukte hij de prijzen voor zijn behandelingen uit in Franse ponden ('Livre') of in florijnen (gulden) en in 'patar' (~ patard: muntstukje of stuiver). Thomas Rijckaert vroeg voor een aderlating, afhankelijk van de plaats, tussen de 7 en de 10 'patar'. De prijs voor het toedienen van lavementen schommelde tussen de 7 'patar' en de 3 florijnen, afhankelijk van de hoeveelheid en de gebruikte kruiden en oliën. Voor het trekken van een tand vroeg Thomas Rijckaert 7 à 10 stuivers, indien hij hiervoor ver op verplaatsing diende te gaan, vroeg Thomas hier 1 gulden extra voor. Voor het maken en leveren van een braakmiddel rekende Thomas Rijckaert gemiddeld 4 'patar' aan. Crèmes en laxerende tamarindepillen kostten gemiddeld 5 'patar' en voor allerhande poedertjes was de gemiddelde prijs 8 'patar'. Voor een behandeling met blaartrekkende of Spaanse vlieg pleisters diende de patiënt ongeveer 2 florijnen te betalen. Maar chirurgijns moesten zelf ook wel eens uitgaven doen. De chirurgijn Jan Albert Roselt laat zich in zijn handboekje ontvallen dat hij een meid en knecht in dienst had (die hij waarschijnlijk ook moest betalen). Thomas

Rijckaert maakt geen melding van extra personeel in dienst. Wel noteerde hij helemaal achteraan in zijn handboekje enkele uitgaven die hij maakte en waarvoor hij die maakte. Vooreerst bestelde Thomas Rijckaert één 'charaite' [sic; tweewielige kar] kalk en 26 bakken kalk. Verder nog 11 bakken zand. Voor deze levering betaalde Rijckaert 23 florijnen en 80 'patar'. Van wie Rijckaert deze materialen kocht en waartoe ze dienden (bouw?) vermeldt hij niet. Op 25 juni 1777 betaalde Rijckaert 5 florijnen aan Hendrik de timmerman. Voor welke geleverde dienst staat er niet bij. Ook aan kleren gaf Thomas Rijckaert geld uit. Een zekere meneer Patat, han-

deelaar 'de toutes sortes de toiles', verkocht allerlei soorten stoffen en hemden. Van hem kocht Thomas Rijckaert grote lappen stof en dergelijke voor het laten maken van een jurk voor zijn vrouw, een witte voorschoot, een paar schoenen, en zo meer. In totaal gaf hij hieraan 29 florijnen uit.

Het is zeer moeilijk om na te gaan of chirurgijns nu veel verdienden of niet, rijk waren of net arm en wat de financiële verhoudingen waren ten opzichte van andere chirurgijns of ten opzichte van artsen. Maar ook de lonen van chirurgijns onderling vergelijken is moeilijk.

NOTEN

* Dit artikel is gebaseerd op de licentiaatsverhandeling van: VAN BORTEL (Tine). *Chirurgijns, geneeswijzen en gilden (met bijzondere aandacht voor het graafschap Vlaanderen in de achttiende eeuw)*. Katholieke Universiteit Leuven, 2000.

1 Rijksarchief Ronse. *Fonds familiearchieven*. 561, II Rijckaert nr. 190: *Rekening van de chirurgijn Thomas Jozeph Rijckaert voor de geleverde zorgen aan Sisse Lison (Nukerke)*, 24 december 1806. [Verder afgekort tot: Rijckaert, *Rekening*].

2 DAEM (M.). *Van baardemaker tot barbier: Gentse chirurgijn-barbiers*. Gent, 1977, p. 61-84.

3 JUDET (J.). *Chirurgien de père en fils*. Parijs, 1982; RINGOIR (D.J.B.). *Plattelandschirurgijns in de 17de en 18de eeuw. De rekeningboeken van de 18de eeuwse Durgerdamse chirurgijn Anthonij Egerts*. S.l. (dissertatie Amsterdam), 1977, 443 p. [Verder afgekort tot: RINGOIR. *Plattelandschirurgijns*]

4 DE COCK (A.). *Volksgeneeskunde in Vlaanderen* (uitgaven van het Taalverbond IV). Gent, 1891; FRANCES (K.). *Volksgenees-*

- kunde: feiten en fantasie. S.I., 1977; LAPLANTINE (F.). *La médecine populaire*. Parijs, 1978; MACINTYRE (A.). *De helende kracht van de volksgeneeskunde*. S.I., 1995.
- 5 RINGOIR. *Plattelandschirurgijns*, p. 96.
- 6 RINGOIR. *Plattelandschirurgijns*, p. 167-177.
- 7 ROSELT (J.A.). *Natuur-, genees-, heel- en geboortkundige waarnemingen en mengelschriften, ten dienste van het landvolk*. Gent, 1781, p. 4, 5 en 36. [Verder afgekort tot: ROSELT, *Waarnemingen*]
- 8 RINGOIR. *Plattelandschirurgijns*, p. 13-27.
- 9 BOEYNAEMS (P.J.A.). Roselt, een achttiende-eeuwse chirurgijn uit de Leiestreek. *Periodiek*, V, nr. 9 (1950) p. 193-201; VAN DEN ABEELE (R.). Jan Albert Roselt: plattelandschirurgijn. *Nationaal Biografisch Woordenboek*, IX (1981) p. 653-657 en Jan Albert Roselt, plattelandschirurgijn te Machelen. *Jaarboek Kunst- en Oudheemkundige Kring*, (1978) p. 81-117.
- 10 RINGOIR. *Plattelandschirurgijns*, p. 13-27.
- 11 *Idem* eindnoot 9.
- 12 ROSELT, *Waarnemingen*, p. 47.
- 13 *Rijksarchief Ronse. Fonds familiearchieven*. 561, II Rijckaert nr. 189: *Handboekje van de chirurgijn Thomas Jozeph Rijckaert, 1764-1765* [Verder afgekort tot: RIJCKAERT. *Handboekje (1764-65)*]; *Rijksarchief Ronse. Fonds familiearchieven*. 561, II Rijckaert nr. 189: *Handboekje van de chirurgijn Thomas Jozeph Rijckaert, 1765-1777* [Verder afgekort tot: RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*]; *Rijksarchief Ronse. Fonds familiearchieven*. 561, II Rijckaert nr. 190: *Twee geneeskundige recepten van de chirurgijn Thomas Jozeph Rijckaert, 1755 en s.d. 18de eeuw* [Verder afgekort tot: Rijckaert, *Recepten*]; Rijckaert, *Rekening*.
- 14 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 3-5.
- 15 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 61 en 77.
- 16 RIJCKAERT. *Rekening*.
- 17 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 7 r. v. en 9 v. - 10 r.
- 18 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 5 r. - 6 ev.
- 19 RIJCKAERT. *Rekening*.
- 20 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 44-46.
- 21 Renger, K. *Adriaen Brouwer und das Niederländische Bauerngenre, 1600-1660*. München, 1986, p. 132.
- 22 Padron, M.D. *Museo del Prado, catalogo de pinturas: Escuela Flamenca, siglo XVII*. Madrid, 1975, p. 399-400.
- 23 Hollstein, F.W.H. *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts (ca. 1450-1700)*. Amsterdam, s.d., p. 55.
- 24 RIJCKAERT. *Rekening*.
- 25 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 3 r. - 4 r., 9 r. en 18 v. - 19 r.
- 26 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 12 r.
- 27 RIJCKAERT. *Rekening*.
- 28 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 5-8.
- 29 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 50 en 82.
- 30 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 12 r.
- 31 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 2 v. - 4 r. en 7 r.
- 32 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 51-54.
- 33 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 7 v. - 8 r.
- 34 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 12 v.
- 35 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 3 v. - 10 r.
- 36 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 29-31.
- 37 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 19 r.
- 38 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 5 r.
- 39 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 5-8.
- 40 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 7 v.

- 41 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 77-79.
- 42 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 63-64.
- 43 'Schei-wei' verwijst naar de schei-melk; dit is de melk die de koeien geven gedurende de eerste week dat ze terug in de wei staan of gedurende de eerste week dat ze terug op stal staan. In dit geval ('schi-wei') bedoelde men de melk van de koeien die hun eerste week terug in de wei stonden.
- 44 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 17-21.
- 45 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 79-80.
- 46 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 5-8.
- 47 ROSELT. *Waarnemingen*, p. 57-59.
- 48 ROSELT. *Waarnemingen (voorreden)*, V-VIII.
49. ROSELT. *Waarnemingen*, 31.
- 50 RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 24 r.
- 51 JONCKHEERE (P.). Les honoraires médicaux en Belgique au XVIIIe siècle. *Annalen van den Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 2 (1953) p. 8-12; RIJCKAERT. *Handboekje (1765-77)*, 3 v. -8 v.

DE WANDELLENDE JOOD: EEN VOLKSEN TAALKUNDIG ONDERZOEK IN DE PROVINCIE ANTWERPEN. 1998-1999

Hervé DARRAS

1. Inleiding

De speurtochten naar volkssagen in het centrum van de Antwerpse Kempen, 1962-1963 (cf. onze licentiaatsverhandeling "*Onderzoek naar de sagenmotieven in het hart van de Antwerpse Kempen*", KUL, 1964) en persoonlijk contact met de gedreven volkskundige uit Heist-op-den-Berg René Lambrechts (cf. *Bezem en Kruis*, 1974) in de jaren zeventig, betekenden voor mij een stimulans om het veldwerk rond één bepaald thema, namelijk dat van de 'Wandelende Jood in de Antwerpse Volksverhalen', voort te zetten en verder uit te diepen.

Die gelegenheid deed zich twee jaar geleden voor. In de periode van 15 juli 1998 tot eind oktober 1999 stelden wij geregeld aan lucide senioren, bij voorkeur in de privacy van hun eigen kamer, uit ongeveer tachtig rust- en verzorgingstehuizen in de provincie Antwerpen een aantal vragen in verband met de legendarische zwerver. Zo kwamen wij aan een gemiddelde van tien tot vijftien informanten per bejaardeninstelling, die ons over de Wandelende Jood iets zinnigs konden vertellen.

In een uitgebreid artikel, dat zal verschijnen in 2002 naar aanleiding van de publicatie van het eerste volksboekje

over de Ahasverusfiguur in 1602, gaan wij de lijst van deze bejaardeninstellingen met het respectievelijk aantal onderzochte personen bekend maken. Daarbij zullen wij (meer) cijfermateriaal meedelen en zullen wij uitweiden over het verschil sage-legende in verband met de Wandelende Jood (K.C. Peeters beschouwde het volksverhaal als een sage, zijn medewerker S. Top als een legende; Marcel Van den Berg en Herman Verschaeren citeerden geen enkele historische sage over de Wandelende Jood !), over de keuze van en het aantal rusthuizen (waarom tachtig?), over onze onderzoeksmethode (waarom toonden wij bijvoorbeeld de senioren vooraf een prent van de eeuwige zwerver?), over de bronnen die wij konden raadplegen, over de iconografie (valt er een bepaalde evolutie te onderkennen in de voorstelling van de Ahasverusfiguur of bestaan er enkel stijlverschillen?), over onze contacten met enkele leden van de Joodse gemeenschap in Antwerpen, over de respons op onze oproep in de pers in verband met het thema, over onze speurtocht op het WWW (Internet), enz. De tekst die nu volgt is bijgevolg niet meer dan een 'eerste mededeling', een voorpublicatie.

2. De Wandelende Jood in de volkskunde

2.1. Eerst lieten wij aan de senioren 'met heldere geest' een bekende prent 'Véritable Complainte du Juif errant' (*Imagerie d'Épinal*, nr. 5bis, Pellerin & Cie, 19de eeuw) zien, waarop de zwerver door enkele burgers in een Brusselse herberg een glas bier wordt aangeboden. Wij voegden er aan toe dat het hierbij ging om "iemand, die gedoemd is om eeuwig te blijven ronddolen". Vervolgens vroegen wij aan onze informanten wie deze haveloze zwerver wel zou kunnen zijn. Hierop kregen wij een vijftal verschillende antwoorden.

a.- Een minderheid herkende in de Franse prent dadelijk de Wandelende Jood omwille van zijn lange baard (cf. het klaaglied: "Jamais ils n'avaient vu un homme si barbu..").

b.- Sommigen dachten bij het zien van de afbeelding aan Methusalem (een zeer oude bijbelse figuur), aan Judas (omwille van de vloek die op hem rust), aan Kaïn, die zijn broer Abel doodde, en daarna veroordeeld werd om eeuwig te blijven rondzwerfen.

c.- Voor een derde categorie gesprekspartners was de staf of wandelstok doorslaggevend bij de beoordeling van de prent. Zij zagen in 'onze' Wandelende Jood een pelgrim, d.w.z. Sint-Gummarus in Lier en elders soms Sint-Jacob van Compostella (cf. de H. Rochus en Veronus in Vlaams-Brabant

en Sint-Evermaer in Limburg), meestal afgebeeld met pelgrimshoed en pelgrimsstaf. Het motief is voldoende bekend, ook bij de ondervraagde senioren, zo blijkt: *Le Chrétien, voyageur sur la terre*; de christen als bedevaarder, zoals op bidprentjes vaak is weergegeven (cf. *Le pélerin, Juif errant de la Catholicité* van John Grand-Carteret (Parijs, 1927)).

d.- Een vierde groep contactpersonen citeerde een aantal veel gelezen jeugdboeken, vaak geïllustreerd met fraaie tekeningen of gravures. De beeldvorming is hen bijgebleven: Lange Wapper (vooral in de stad Antwerpen), de succesroman van Hector Malot "Alleen op de wereld", De Rattenvanger van Hameln, de figuur van de Eeuwige of Wilde Jager (twee senioren van Duitse afkomst meenden in onze prent Rübezahl, een berggeest uit het Reuzengebergte in Duitsland, te herkennen).

e.- In één bejaardentehuis refereerde men, zonder twijfel met het oog op het 'magische jaar 2000', aan de Franse (joodse) astroloog M. Nostradamus (+ 1566).

2.2 Vervolgens verklaarden wij zelf, indien nodig, de getoonde prent en vroegen aan onze gesprekspartners of ze nu misschien iets meer konden vertellen over de Wandelende Jood. Hierop kregen wij opnieuw uiteenlopende reacties, die wij hierna van een korte toelichting voorzien:

parochieblad), alsook door bemiddeling van de ondervraagde bejaarden en hun familieleden, konden wij in de provincie Antwerpen talrijke verschillende Nederlandse vertalingen van Sues 'Wandelende Jood' inkijken. Vijf ervan werden ons zelfs cadeau gedaan. Niemand vestigde onze aandacht op enkele moderne bewerkingen van de Ahasverusfiguur in jeugdverhalen, ondermeer van H. van Tichelen en F.R. Boschvogel. Wel kregen wij van de senioren enkele besprekingen van de historische sage van de Wandelende Jood in handen die het lezen waard zijn, o.m. een tekst uit *Ons Volk ontwaakt*, geïllustreerd weekblad, van 15 juni 1930 en een artikel uit het weekblad *Wereldrevue* van 22 tot 28 maart 1934.

c. De rusthuisresidenten, die hogere studies konden doen, associeerden de Wandelende Jood dadelijk met de figuur van de Ahasverus uit de roman van August Vermeylen (1906). Anderen noemden een gelijknamig toneelstuk, tussen beide wereldoorlogen door het Vlaamse Volkstoneel (?) opgevoerd. Enkele mannelijke informanten hadden op lokaal vlak zélf nog 'meegespeeld' in het stuk en herinnerden zich Ahasverus als een ernstig en vaak zuchtend man, als een Atlas, dit wil zeggen iemand die een zware wereldbol te dragen had, symbool voor de miserie der mensheid, als een persoon die met een lantaarn in de hand op zoek was naar de waarheid

De (Vlaamse) Brepols-prent van 1822 met de 'complainte', ook in het Nederlands.

of de zin van het leven, als iemand, die aan het slot van het toneelstuk berouw kreeg over zijn verwerpelijke houding tegenover Jezus de Nazarener en zo uiteindelijk verlost werd en in vrede kon sterven. In deze context zouden wij sterk willen beklemtonen dat de Wandelende Jood er bij romanschrijvers en dichters helemaal anders uitziet dan

het beeld dat in de volksverhalen, bestemd voor het ruime publiek, wordt opgehangen.

d. De nazi-propagandafilm *Jud Süß*, tijdens de Tweede Wereldoorlog in heel Europa vertoond, heeft op nogal wat senioren een blijvende indruk nagelaten.

e. Omdat wij door ons veldwerk eerst en vooral de volksverhalen over de Wandelende Jood wensten op te sporen, zullen wij aan dit aspect wat meer aandacht besteden. Er dient een onderscheid gemaakt te worden tussen de legende en de (historische) volkssage. Een tachtigtal senioren hadden vage herinneringen aan een 'vertelling', dit is de legende, zoals ze deze mondeling hoorden medelen in de les "Gewijde Geschiedenis" van het lager onderwijs: "... De Wandelende Jood, ja.. Dat was iemand, die door Jezus zelf gestraft is zodat hij tot het einde van de wereld moet rondwalen .." (cf. het trefwoord 'jood' in Van Dale, Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal, de Grote Koenen, het Groot Encyclopedisch Woordenboek van Verschueren S.J.). Bij al deze contactpersonen lag de nadruk op het woord 'gestraft', omdat de Wandelende Jood als jood mee de bewerker geweest zou zijn van Jezus' kruisdood, omdat hij Jezus op zijn weg naar Golgotha niet even had laten rusten of omdat hij Jezus in het gelaat gespuwd had.

In het begin van de jaren 1950 noteerde

René Lambrechts in de wijk Goor - Heist-op-den-Berg enkele échte volks-sagen over de Wandelende Jood en hoorden wij er in de jaren zestig, en onlangs nog, een aantal over de eeuwige zwerver vertellen. Het gaat om volksverhalen met een historisch bestanddeel, duidelijk gebonden aan plaats en in de tijd gesitueerd. Alles samen gaat het om vijftien volkssagen, drie verzameld door René Lambrechts en twaalf door samensteller dezes. Dat aantal is natuurlijk te klein om er verregaande conclusies uit te trekken. Toch kunnen wij in deze volksverhalen veel kenmerken terugvinden die wij in binnen- en buitenlandse publicaties over hetzelfde thema terugvonden.

Ter illustratie citeren wij eerst drie sagen, die wij in juni 1963 in het centrum van de Antwerpse Kempen hoorden vertellen, maar van onze promotor dr. K.C. Peeters niet in onze licentiaatsverhandeling mochten opnemen omdat hij er toen (!) van overtuigd was dat het legenden waren. Later is hij blijkbaar op deze zienswijze teruggekomen.

- "In Maaseik heeft ons moeder eens de Wandelende Jood gezien. Dië had in Onze-Lieve-Heer zijn gezicht gespeekt (=gespuwd) als Hij Zijn kruis droeg. En Onze-Lieve-Heer moet toen gezegd hebben: "Ge zult gaan en blijven gaan, zolang de wereld zal bestaan... En al de schoolkinderen van Maaseik liepen achter hem aan. Dië heeft nooit meer dan

vijf frankskes op zak. Hij gaat in flarden gekleed en er loopt altijd een klein hondeke achter hem aan.." (L.M., 65 jaar, Viersel, boomkweker, moeder afkomstig uit Maaseik).

- "Ons moeder vertelde altijd van de Wandelende Jood. Op weg naar de Calvarieberg had dië in Christus' gezicht gespeekt. En toen zei Ons-Heer tegen dië Jood: Ik zal rusten, maar Gij zult blijven gaan zolang als dat de wereld zal bestaan... Hier in Vlimmeren moet dië ook voorbij geweest zijn, maar dat is lang geleden." (M. de Pr., 63 jaar, geboren in Vlimmeren, landbouwer in dezelfde gemeente).

- "Hebt ge die van de Wandelende Jood al gehoord?.. Dië kwam hier bij een boer op Sint-Lenaerts. En hij vroeg een glas water. En swenst (=terwijl) dat hij dat water uitdronk, kon hij niet blijven stilstaan. Dië jood was door Ons-Heer gestraft. Hij vindt nooit rust, hij moet altijd maar waaier (=verder)) gaan." (J.V., 64 jaar, geboren in Westmalle, landbouwer in dezelfde gemeente).

Illustratie uit een Gents volkboekje: *De wonderlijke historie van de wandelende Jode, den welke van 't jaar 33 tot heden toe in deze wereld is dwalende.* Gend, L. Van Paemel, boekdrukker, z.d. (1855 ?), 32 p.

Uit deze en zoveel meer verzamelde volksverhalen uit de provincie Antwerpen resulteren de volgende kenmerken:

- Ahasverus, Isaac Laquedem of andere namen voor de Wandelende Jood, kent de gewone man/vrouw-in-de-straat niet. In alle volksverhalen die we zelf hoor-

den vertellen of die voorkomen in *Bezem en Kruis* van R. Lambrechts, is alleen sprake van de Wandelende Jood. De naam Ahasverus; voor het eerst vermeld in het volksboekje van 1602 (cf. supra), vond vooral ingang in Duitsland en in de (volks)literatuur, Isaac Laquedem hoofdzakelijk in Franstalige publicaties.

- "Onze" Wandelende Jood is geen leuder en evenmin een schoenmaker als Ahasverus. Hij is een eeuwige zwerver die geen eten maar af en toe wel een glas water vraagt. Ook bij A. Hans (*De Wandelende Jood in Vlaanderen*), bij J.J.L. Ten Kate (*Ahasverus op den Grimsel*) en bij andere auteurs smeekt Jezus de Wandelende Jood of Ahasverus om 'een dronk water(s)', ons inziens een opvallende gelijkenis.

- Alle volkssagen, die R. Lambrechts en samensteller dezes noteerden, spelen zich af in een kleine stad of op het platteland (dit is op de boerderij of in 't open veld), nooit in een stad als Antwerpen of Mechelen.

- De eeuwige zwerver kan niet stil blijven staan, terwijl hij bijvoorbeeld aan het drinken is. Gaat hij toch soms zitten, op een stoel of in het gras aan de slootkant, dan zien de omstanders zijn benen voortdurend bewegen.

- Gustave Doré maakte in 1856 twaalf prachtige illustraties bij de gedichten van Dupont en Béranger over 'Le Juif errant'. Hij stelde de zwerver hierin voor als een angstig, opgejaagd man.

Dat is hij in 'onze' volksverhalen duidelijk niet. Hij is hier eerder een onrustige landloper die al vijf tot zes keer de wereld rond is geweest en steeds op dezelfde plaatsen terugkomt.

- Omdat de Wandelende Jood Jezus op Zijn weg naar de Calvarieberg in het gezicht heeft gespuwd en/of bij Hem voor zijn deur geen moment rust heeft gegund, zei Onze-Lieve-Heer: "(Ik zal rusten, maar) *Gij zult gaan én blijven gaan totdat de wereld zal vergaan..*". Deze verzen werden bijna letterlijk door elke informant, die het volksverhaal kon vertellen, onafhankelijk van elkaar, steeds op diezelfde manier geciteerd. Deze gelijkkluidende aanhaling valt bijzonder op.

- In de negentiende eeuw waren de 'vertellingen' over de Wandelende Jood doorgaans veel uitgebreider dan de volksverhalen, die wij nu in de tweede helft van de 20ste eeuw konden noteren (in 1893 bijvoorbeeld publiceerde E.H. J. Leroy een 'vertelsel' van tien bladzijden over *De Wandelende Jode* ! Van de talrijke avonturen, waarin de eeuwige zwerver tevergeefs de dood zoekt, van het opmerkenswaardige 'verschijnsel' dat hij, telkens wanneer hij honderd jaar is geworden, weer dertig wordt, van zijn verbazingwekkende talenkennis, enz. werd door niemand van onze gesprekspartners in deze tijd gewag gemaakt. 'Onze' volkssagen zijn kort en bondig.

- Alhoewel overal in Europa, waar de dolende Israëliet voorbij kwam/komt.

gesignaleerd wordt dat hij nooit meer dan vijf stuivers of kleine muntstukken op zak heeft (om zijn onweerstaanbare drang naar geld te temperen), konden wij dit maar één keer horen vertellen, nl. in Viersel (cf. supra).

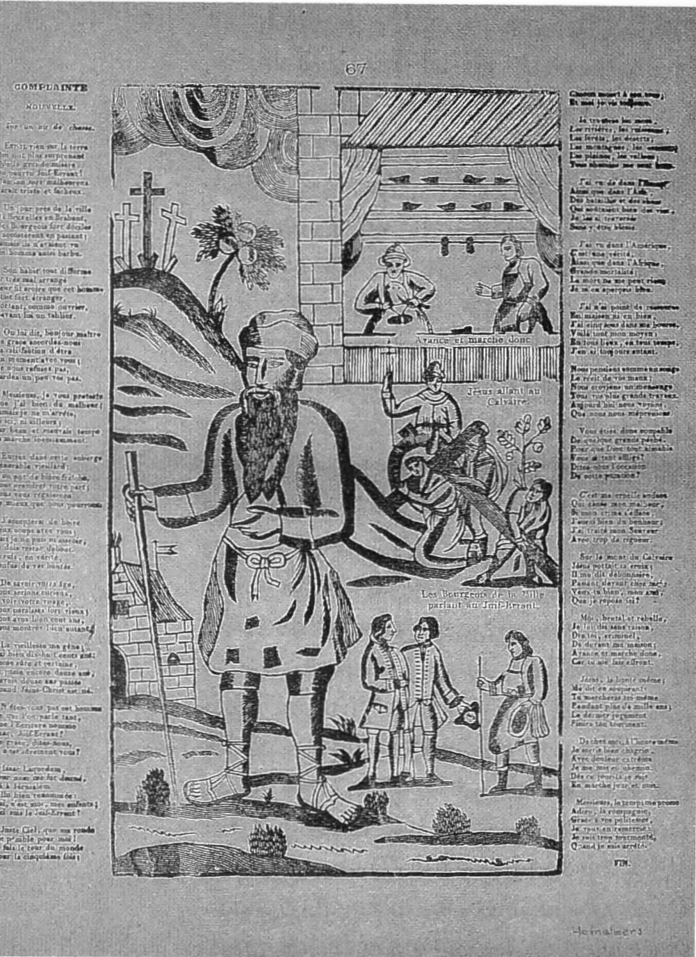
- "Il n'y a pas eu de légende plus populaire que celle du Juif errant; elle a été internationale", schreef de bekende Antwerpse volkskundige Emile van Heurck in zijn boek *Histoire de l'imaginerie populaire flamande* (1910). Hoe komt het dan dat de echte volksage nu bijna niet meer gekend is? Hiervoor bestaan volgens ons enkele redenen.

In de vorige eeuw(en) trad de Wandelende Jood vaak op als de 'waarschuwende vermaner' (cf. de oudste Franse volksprenten: 'Le Juif errant parlant aux bourgeois de la ville') en als "een schrikkelijk voorbeeld voor christenen, die Jezus hebben verstoten" (cf. eveneens de talrijke gedrukte zendbrieven van de reizende Israëliet aan de Nederlandse bevolking). In onze postmoderne tijd echter, waarin geen overkoepelend ideaal of waardenpatroon meer bestaat en iedereen zijn/haar leven naar eigen inzichten leidt, hoort de 'moraliserende' figuur van de Wandelende Jood niet meer thuis. Hij is gedegradeerd tot een *Begegnungsgestalt*, tot een persoon die men (toevalig) ontmoet, meer niet. Hij is een zwijgzame zwerver, die niemand kwaad doet en evenmin de voorbode is van enig onheil. Dit staat in schril contrast

met het fenomeen van 'de kwade hand' (= de toverheks als lelijke, oude vrouw, als zwarte kat, enz.), waarmee talrijke senioren nog zelf in huis of stal werden geconfronteerd.

- Onze informanten, die de Wandelende Jood zouden ontmoet hebben, vonden hem een sukkelaar, iemand met wie ze medelijden hadden. Van enige vorm van antisemitisme is hier dus kennelijk geen sprake. Dit is ook de mening van Albert Boone S.J. in zijn tweedelig werk over het Vlaamse Volkslied in Europa (Lannoo, 1999, p. 1180-1209, over De Wandelende Jood in het lied (Vlaanderen, Engeland, Frankrijk, Duitsland, Scandinavië, Amerika)).

- "Geloofd u dat (d.w.z. het volksverhaal over de Wandelende Jood)?" vroeg Louis Davids van het *Belgisch-Israëlitisch Weekblad* ons op 26 oktober 1998 tot drie maal toe. Tussen 1947 en 1972 tekende René Lambrechts honderden sagen en legenden op uit de mond van het Zuid-Kempische volk (= ca. 500 pagina's in zijn boek *Bezem en Kruis!*). In 1963 hoorden wij op amper enkele maanden tijd in een tiental dorpen van het centrum van de Antwerpse Kempen nog 2497 volksagen vertellen, waarvan één derde over 'de kwade hand', één grote brok ellende, die onze informanten doorgaans zelf hadden meegemaakt. Terecht schrijft dr. Jos J. Gielen in zijn standaardwerk *De Wandelende Jood in Volkskunde en Letterkunde* (1931): "Het volk heeft nooit getwijfeld aan het

De (Vlaamse) kinderprent van Hemeleers-Van Houter, Schaarbeek, 19de eeuw met franstalige 'klacht'.

bestaan van Ahasversus. Tot in de 18de eeuw geloofden ook geleerden aan zijn bestaan” (p. 45).

- Het H. Kruis, dat bijvoorbeeld in het volksverhaal van “Egipten en de Wandelende Jood” (cf. *Eigen Schoon en de Brabander*, 1978) aan de Kapel van de Woestijn te Gooik zo’n belangrijke

rol speelt, werd in geen enkele van onze Antwerpse sagen vermeld. Wel herinneren zich drie senioren een tweetal passages uit *Le Juif errant* (in Nederlandse vertaling) van Sue, waarin sprake is van de schoenzolen van de Wandelende Jood, die zo beslagen waren dat ze kruisvormige sporen achterlieten.

Zéér vaak werd/wordt ons de vraag gesteld: vanwaar komt het volksverhaal, respectievelijk historische sage van de Wandelende Jood? Hoe is ze ontstaan en hoe oud is ze? Dit valt niet (meer) te achterhalen. Vóór het verschijnen van het Duitse volksboekje over Ahasverus in 1602, moeten er al zeker vele versies van het verhaal in omloop geweest zijn, waarbij dient onderstreept te worden dat het hier vaak niet over een jood ging maar wel over iemand die van hoger hand met onsterfelijkheid, d.z.w. eeuwig dolen, gestraft was. De sage leefde in heel Voor-Azië (Armenië, Turkije, Syrië, Jordanië, Palestina, zelfs in Perzië) en werd in de Middeleeuwen, misschien door de kruisvaarders, naar onze streken, dit wil zeggen naar Europa, ‘gebracht’ (cf. J.J. Gielen). Volgens sommige vorsers in Vlaanderen hebben de volksboekjes en vooral de volksprenten uit de 18de en 19de eeuw (o.m. van Épinal, Frankrijk) over de Wandelende Jood, de vorming van ‘onze’ volksverhalen beïnvloed, maar het omgekeerde kan o.i. evenzeer waar zijn.

f. Alleen senioren, die vóór de Tweede Wereldoorlog in Vlaanderen hun opleiding hadden genoten in het Frans of Franstaligen, citeerden - zonder ze te zingen - enkele strofen uit de bekende 'Complainte' (klaaglied) van de Wandelende Jood: "... Sur le mont du Calvaire, Jésus portait sa croix. Il me dit d'un bon air, passant devant chez moi: 'Veux-tu bien, mon ami, que je repose ici?'... Tu marcheras toi-même, pendant plus de mille ans. Le dernier jugement finira ton tourment ...". Amper twee informanten herinnerden zich met grote zekerheid een Vlaams lied over de Wandelende Jood maar konden er geen enkel (Nederlands) woord meer uit aanhalen.

g. Drie heren op hoge leeftijd wezen ons tenslotte nog op enkele politieke karikaturen van Camille Huysmans, waarin die - als Kamervoorzitter, burgemeester van Antwerpen en uitgesproken vriend van de Joodse gemeenschap aldaar - werd voorgesteld als Ahasverus 'op zoek naar de waarheid in het door burgeroorlog verscheurde Spanje' (januari 1937).

h. Dat de legendarische figuur van de eeuwige zwerver vooral in de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw erg populair was, tonen de vele volksprenten met zijn afbeelding, meestal van Franse origine, aan. Ze werden vaak verdeeld op markten, ker-

missen, enz. J. Gielen spreekt van 'een enorm aantal, de Franse deskundige Champfleury zelfs van "des milliards d'exemplaires"! Tegen de schoorsteen van vele huizen en herbergen hing vroeger een prent van de Wandelende Jood. Opera's of muziekstukken (cf. de Leuvense porseleinkaart uit 1846), reclame voor chocolade, ganzenborden, kermisattracties, enz. hadden vaak de figuur van de eeuwige zwerver als voornaamste motief, uithangborden van cafés met als naam "(In) De Wandelende Jood" daarentegen waren eerder zeldzaam, in Vlaanderen althans. Vergelijkend onderzoek en particuliere zoektochten, o.m. naar oude prentbriefkaarten en volksboekjes hebben uitgeezen dat het thema van de Wandelende Jood nergens zoveel succes heeft gekend als in Frankrijk. In Flers, een stadje in het departement van de Orne (Normandië), bevond zich tot aan de Tweede Wereldoorlog zelfs nog een groot standbeeld van 'Le Juif errant' (cf. de talrijke oude Ansichtkaarten).

3. De Wandelende Jood en de taalkunde

3.1 Wie naar de Wandelende Jood vraagt, krijgt nagenoeg van elke informant, zoals hierboven reeds werd vermeld (onder 2.2 a), de zegswijze te horen: "Blijf nu toch eens zitten (zit nu toch eens stil), ge zijt juist (precies) een Wandelende jood !" met talrijke varian-

ten als: “Zeg mannekes (moeders tot hun kinderen..), hangt de Wandelende Jood ‘s niet uit !”, en onder volwassenen: “Blijf nu toch ‘s zitten, Wandelende Jood!”, “Daar is dië Wandelende Jood/Jodin terug!” (gezegd van mederesidenten in het bejaardentehuis en van sommige geriatrische verplegers, respectievelijk verpleegsters, die er werken). Het gaat in deze context doorgaans over iemand, die niet gezeten kan blijven, die voortdurend onrustig heen en weer gaat en steeds op dezelfde plaats terugkomt. De zegswijze is blijkbaar ook bij jongeren bekend, maar of die de uitdrukking zelf nog gebruiken (zoals hun ouders of grootouders), konden wij niet vaststellen.

De metafoor is wellicht ontstaan uit het volksverhaal (cf. supra) maar volgens de meerderheid van de ondervraagde senioren is ze ‘typisch Antwerps’ (dit is van de stad Antwerpen), voor het eerst ‘gebruikt’ bij het observeren van de Joodse ‘wandelende’ gemeenschap in Antwerpen tijdens de sabbat, zoals ook in Kalmthout (provincie Antwerpen) waar veel Joden vóór de Tweede Wereldoorlog een buitenverblijf hadden. Deze zienswijze is evenwel fout! J. Gielen schrijft in zijn bovengenoemd standaardwerk (op p. 41-42) dat de vaak geciteerde zegswijze ook voorkomt in andere Europese regio’s, van Sicilië tot in Zweden. In heel Nederland is de uitdrukking evenzeer gekend als in Vlaanderen. In Kortrijk bijvoorbeeld

spreekt men van “ne wandelère der joden” en kent men de uitdrukking “‘t es lik ne wandelère der joden” (brief van dr. Frans Debrabandere, 17 november 1998). Of het gezegde méér in Antwerpen dan in West-Vlaanderen gebruikt wordt, zou vergelijkend onderzoek moeten uitwijzen.

Zoals de volksprent van de Wandelende Jood (cf. supra 2.1) soms de figuur van Lange Wapper oproept, herinnerden zich een klein aantal senioren uit hun prille jeugd de lange (dit is groot van gestalte) Dolende Jood als een echte kwelgeest of kinderschrik. “Ziet dat ge op tijd thuis zijt, anders komt ge de Wandelende Jood nog tegen..” - “Pas maar op, ‘k zal de Wandelende Jood eens laten komen” - “Braaf zijn, zenne, of ge zult nog een/de Wandelende Jood worden !”, waren de zegswijzen, die onze informanten hierbij vermeldden.

In deze context werd ook vaak de uitdrukking genoemd: “Gij zijt juist (precies) de Vliegende Hollander”. Dit gezegde wordt echter alleen gebruikt voor iemand die gehaast is, die zijn/haar werk te vlug wil uitvoeren. De betekenis is dus niet dezelfde als die van de Wandelende Jood.

In het Frans betekent ‘Le Juif errant’ (cf. *Le Métèque* van Georges Moustaki) iemand die vaak verhuist, iemand die altijd op reis is, iemand die nooit thuis is (Nieuw Frans-Nederlands Woordenboek van K.R. Gallas). Dit geldt niet voor Vlaanderen ! Slechts één informant

beschouwde de Wandelende Jood als iemand, die altijd op reis is, 'quelqu'un qui voyage sans cesse'.

3.2 Voor talrijke senioren, afkomstig uit de stad Antwerpen, of voor bejaarden die vroeger "in de stad" hebben gewerkt of er "dienden", verwijst de Wandelende Jood eerst en vooral naar een WEG, een (smalle) doorgang op het einde van de Lange Leemstraat - Cobdenstraat - Stanleystraat in de richting van Zurenborg (bij het spoorwegviaduct), soms naar een gelijknamige landelijke herberg, die zich tot 1929 op deze plaats bevond. Er bestond daar toen ook een tramhalte van lijn acht met de naam "De Wandelende Jood/ Le Juif errant" (in die tijd nog tweetalig !). Van het café en van de paardentram zagen wij oude prentbriefkaarten. In zijn boek *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen* (uitgave van C. de Vries-Brouwers, 1994) maakte Efraim Schmidt geen gewag van dit 'joodse' toponiem.

3.3 Zoals in andere landen kregen leunders (Fr. colporteurs), die met tapijten, kledingstukken, e.d., 'aan huis' kwamen, zowel in stad als op het platteland, ook bij ons vaak de bij- of toenaam 'Wandelende Jood'. Zwervers (Fr. vagabonds of clochards) met een lange, witte baard, die groot van gestalte waren en graag met iedereen 'filosofeerden', werden meer dan eens Wandelende Jood genoemd, zoals Jefke van Zoel (of

Jefke de Zwerver van Zoerle-Parwijs), Pierke Preek van Nieuwmoer-Essen, Leo Frenssen van de stad Antwerpen, e.a. Hierbij kunnen wij tevens denken aan de archetypale zwerversfiguren van C.G. Jung: Faust, Don Juan, The Ancien Mariner, De Vliegende Hollander, enz. In de hedendaagse psychologie spreekt men van de Wandelende Jood in verband met de man/vrouw in onze samenleving die nergens thuis hoort, de ont-heemde, de moderne mens, die zich nergens of nooit kan binden (cf. *Van Pelgrim tot Toerist*, 1994, auteur: Zygmunt Bauman). De hippie van de jaren zestig is daar een uitloper van, aldus zenuwarts D. Boeykens (Antwerpen-Brada, 24 februari 1999).

3.4 Wij wensten ten slotte te weten of de zegswijze "Het is een (echte) Jood!" bij onze contactpersonen het begrip 'onrustige wandelaar' opriep. Dat was niet het geval. Wij kregen bij het woord 'jood', zoals enigszins te verwachten was, al de stereotiepe betekenissen in ongunstige zin te horen (cf. de Nederlandse en anderstalige woordenboeken): slimme bedrieger, geslepen of onbetrouwbaar zakenman (jodenstreek !), gierigaard, sjacheraar (onze informanten spraken steeds van sjachelaar), deugniet (cf. *Bezem en Kruis*, p. 391), egoïstische profiteur, 'ene, die erop uit is', enz. Sommige van onze gesprekspartners vergeleken deze negatieve betekenissen van het woord 'jood' met die van

'jezuïet(enstreek)' en van 'Hollander'. Of het woord 'jood' in oneigenlijke zin bij onze gesprekspartners ook nog een echte jood oproept, valt te betwijfelen, juist zoals in Nederland bijvoorbeeld niemand meer denkt dat een Israëliet bij het uitspreken van het woord 'voddenjood'. Uit ons onderzoek blijkt dat er op het platteland een lichte voorkeur bestaat om een jood gelijk te stellen met een gierigaard, in de stad met een bedrieger.

Voor enkele personen betekende de Wandelende Jood en niet het woord 'jood' iemand met geheime bedoelingen, een onguur personage.

In vele landelijke gemeenten (van de provincie Antwerpen) is 'een echte jood' iemand, die (op zondag) niet naar de kerk gaat, iemand die niet-gelovig is. Deze omschrijving troffen wij in geen enkel woordenboek aan.

Bij een vijftal senioren die ooit het toneelstuk van Shakespeare *De koopman van Venetië* (1597) gezien hadden, riep het woord 'jood' dadelijk de figuur van Shylock op, hét type van de woekeraar. Twee van onze informanten, die in hun beroepsleven veel met boeken te maken hadden, citeerden het werkwoord 'shylocken' in de zin van "een veel te hoge prijs vragen voor een antiquarisch boek". het zou vooral in de Angelsaksische wereld courant gebruikt worden.

Slechts een oude zuster en een gepensioneerd pastoor refereerden aan een

tekst uit het Nieuwe Testament, toen wij de zegswijze 'Het is een (echte) jood' aanhaalden.

4. Besluit

Er bestaat in de volkskunde ongetwijfeld geen universeler onderwerp dan dat van de Wandelende Jood. Dit blijkt eens te meer uit het recente onderzoek, dat wij in ca. 80 bejaardentehuizen van de provincie Antwerpen uitvoerden. Het 'echte' volksverhaal over de eeuwige zwerver is nagenoeg uitgestorven, maar de zegswijze of uitdrukkingen in verband met de Wandelende Jood zijn nog levend. Dit toont aan hoe diep, zij het onbewust, 'het verhaal in de volksziel doorgedrongen is' (J. Gielen, *Op. cit.*, p. 41). In de *Dictionary of Jewish Lore and Legend* (Thames and Hudson, 1997) schrijft Alan Unterman op p. 204: "People claimed to have met Ahasuerus at different times in different countries..". De Franse 'complainte' noemt Brussel in Brabant vaak als ontmoetingsplaats van de Wandelende Jood, een Engelse tekst uit 1720 met afbeelding van *The Wandering Jew or the Shoemaker of Jerusalem* zegt letterlijk: "And now in Flanders, as 'tis thought, he wandereth up and down, ...". Werd de eeuwige zwerver meer of langer gezien in Vlaanderen dan elders? Wij geloven van niet. In het noorden van Duitsland zag men hem in de 17de eeuw in tientallen steden voorbijgaan. In de 18de en 19de eeuw was er in Frankrijk bijna

geen stad te vinden waar hij niet werd opgemerkt, cf. de ontelbare volksprenten met de aanhef "Le vrai portrait du Juif errant, tel qu'on l'a vu passer à Arras, Avignon, Caen, Cambrai, Grenoble, Lille, Paris, Rouen, etc.". In Nederland werden nooit afbeeldingen

van de Wandelende Jood gedrukt, in Vlaanderen maar op één plaats, namelijk te Turnhout bij de firma Brepols (omstreeks 1820) en ook deze prent gaat terug op een oudere Franse uit Cambrai of Kamerijk van ca. 1808 (drukker: J.-F. Hurez).

Personen die voor dit onderwerp interesse hebben en rond de inhoud van dit artikel nuttige aanvullingen en/of correcties kunnen aanbren- gen, verwijzen we graag naar de auteur: Hervé Daras, Generaal Lemanstraat 94 - 2600 Berchem - tel. 03/239.75.73 (noot van de redactie)

DE JODENEED TE GENT (1724)

W.L. BRAEKMAN

De eed die aan joden opgelegd werd, wanneer die in een rechtsgeding met een christen betrokken waren, heeft in de loop van de eeuwen een grote evolutie doorgemaakt. Deze evolutie laat toe de op een bepaald ogenblik heersende houding tegenover het jodendom in te schatten. De geschiedenis van de eed geeft een blijvende wisseling te zien tussen verscherping en liberalisering van de formule. ⁽¹⁾ Deze ontwikkeling kan in alle Europese landen gevolgd worden. Vooral voor Duitsland echter zijn grondige studies over de jodeneed beschikbaar. ⁽²⁾

In het *Memorieboek* van Gent ⁽³⁾ wordt in 1724 de introductie gesignaleerd van een eed zoals een jood die te Gent diende te zweren.

De aanleiding daartoe was de vraag aan het magistraat of een jood kon volstaan te zweren "soo moet mij godt almachtigh helpen", zoals een christen dat deed, of dat hij daarentegen een eed op de joodse manier moest afleggen.

Op den 23. 7bre in deliberatie gheleijt sijnde of eenen Jode sigh moettende expurgieren, onder eedt magh ghestaen ⁽⁴⁾ met te sweeren: "soo moet mij godt almachtigh helpen!", ofte dat hij moet den eedt doen op de Jodtsche maniere ...

Op de vermelde datum, 23 september 1724, kwam het magistraat tot het besluit:

... wordt gheresolveert dat hij ghehouden is te doen den eedt op de volghende maniere, ende dat men

in judicando ⁽⁵⁾ tselve in 't toecomende sal achtervolgen. ⁽⁶⁾

Daarop volgt dan de ceremonie van het beëdigen van een jood voor een gerecht van christenen.

De geplogenheden die aan de eigenlijke eedaflegging voorafgaan, zijn de volgende:

Ende naerdien den Jode sal vooringehouden worden dat hij den boeck Moises bij hem moet hebben, daerin de thien gheboden geschreven sijn, sal men hem, aleeer hij den eedt sweere, met de hier gheschreven woorden belaeden ⁽⁷⁾ ende besweeren:

"Ick sweere u, Jode, bij 't verbondt dat Godt schreef ende gaf Moisi op den bergh Sinay, dat ghij u wilt bedincken, en segghen of desen den boeck is daer op eenen Jode ieghens eenen christenen ofte Jode sweeren sal ende magh?"

Aan de jood wordt gevraagd naar de rechtszitting een exemplaar mee te brengen van "den boeck Moises", d.i. het boek Exodus, of de *Torah*, waarvan het genoemde boek een onderdeel is.

Wanneer hij bevestigend antwoordt op de vraag of het door hem meegebrachte boek wel degelijk dat is waarop een jood zijn eed doet, verzoekt de rechter hem een bepaalde plaats in Exodus op te slaan:

Spreekt dan den Jode dat het den selven boeck is, soo sal men besweeren bij tselve verbondt, dat hij sal soecken 't woordt *Lassissa* ⁽⁸⁾ in de thien gheboden.

Daarop verzoekt men de jood zijn rechterhand tot aan de kneukels op dit woord te leggen en dan de hem voorgezegde eed uit te spreken:

Ende soe wanneer dat hij dat ghesoght ende ghevonden heeft, soo sal hij sijne rechte handt tot aen de cneukels op 't selve woerdt inden boeck legghen, ende dese naerschreven woorden naerspreken:

“Inder saecken daerin ick ghevraeght worde, wil ick de waerheijt segghen. Alsoo sweere ick, dat mij helpe Godt die hemel ende eerde, bergh en dal, loof ende gers gheschapen heeft, daer het niet was, ende in ghevalle ick onrecht sweere, dat het peck ende solfer op mij reghene.

De ceremonie bij de eedaflegging zoals die hierboven geschetst is, gaat terug tot Ulrich Tenders *Laienspiegel* die in de tweede helft van de vijftiende eeuw geschreven en in 1509 gedrukt werd (⁹). De eed zoals die in dit laatste hoogtepunt van de Duitse, volkse rechtsliteratuur voorkomt, verschilt zowel in opbouw als in inhoud sterk van de vele vroegere jodeneden die in Duitsland gangbaar waren.

De eed in de *Laienspiegel* staat bij de aanvang van een nieuw hoofdstuk in de evolutie van de eed. De ceremonie vertoont een relatieve mildheid tegenover de joden. Dit blijkt uit de mogelijkheid die aan de jood geboden wordt om de eed naar joods gebruik af te leggen.

In de *Laienspiegel* moet de jood op de tien geboden van Mozes zweren, zoals ook de joodse wet gebiedt. Daarom moet hij een exemplaar daarvan meebrengen: (¹⁰)

Vom Juden Eyd

Wo eyn Jud vor weltlich gericht zu^m rechten kompt / dem eyn Eyd mit vrteil auffgelegt würt / so mag in der Richter nach Jüdischem gesatz / auff die zehen gebott Mosi heysen schweren. Aber des selben seind mancherley gebreuch / also das an enden da die Jüdischeyt wohnhafft ist / bringen sie ihre bu^cher / darin die selben gebot geschriben seind / für gericht / als dann ermant sie der Richer beim eyd / den sie thuⁿ oder werden schweren / bei dem allmechtigen Gott schöpfer / der himmel / erden vndd aller ding / auch bei seinem gesatz das er Mosi gab auff dem berg Sinai / warlich zu^o sagen / ob es die rechten bu^cher / darinn die selben zehen gebott geschriben seind / dar auff eyn Jud eynen rechten gebürlichen eydt thuⁿ vnd volfu^ren mo^g. Vnd wenn es also bekennt ist / soll er das bu^ch auffthuⁿ / vnd abermals / wie obstehet / ermant oder beschworen werden / warlich anzeygen / das gebott lassen selbs verlesen inn Hebraischer sprach also lautend: (¹¹)

Lo sissa et schem Adonai elochecha. Lafthaffki Adonai lo enaqquetaster et este mo lat-schaff issa. ec.

Das bedeut im Teütschen die meynung:

Nicht erheb den namen des Herren deines Gottes vnnützlich / wann der herr nit würt vnschuldig / oder vngestraftt lassen den / der seinen nammen vnnützlich annipt.

Darnach legt der Jud sein handt biß an den knoden in das bu°ch / auff die selben Hebraische wort / vnd volfurt den eyd in solcher form.

De overeenkomst tussen de Gentse en de Duitse ceremonie is heel sterk. De eigenlijke eedformule is echter in de *Laienspiegel* geheel verschillend. ⁽¹²⁾ Voor de formulering van de eed in de Gentse versie, die trouwens opvalt door haar bondigheid, heb ik nergens een parallel gevonden.

NOTEN

- 1 ZIMMERMANN (V.). Ein Judeneid aus dem Frankfurter Bartholo-mäusstift. *Zt. f. dt. Altertum und dt. Lit.* 110 (1981), p. 306-313 (p. 307).
- 2 ZIMMERMANN (V.). *Die Entwicklung des Judeneids. Untersuchungen und Texte zur rechtlichen und sozialen Stellung der Juden im Mittelalter* (Europäische Hochschulschriften, Reihe I, vol. 56; Frankfurt/M, 1973).
- 3 Universiteit Gent, bibliotheek: hs. 3815, folio's 83v-84r.

- 4 *ghestaen*: volstaan.
- 5 *in iudicando*: bij de rechtspleging.
- 6 *achtervolghen*: toepassen.
- 7 *belaeden*: aanmanen.
- 8 Zie verder.
- 9 *Verfasserlexikon*, V, col. 386 e.v.
- 10 ZIMMERMANN (V.). *Op.cit.*, p. 196-197.
- 11 Exodus 20, 7.
- 12 De tekst ervan vindt men bij ZIMMERMANN (V.). *Op.cit.*, p. 197.

BRUILOFTSGEBRUIKEN TE SINT-MARIE-CAPPEL, OOSTAKKER EN TIEGEM (1560-1621)

W.L. BRAEKMAN

Het "vel van de bruid" vragen (1560)

In de kasselrij van Cassel (nu Fr. Dépt. du Nord) in het Westkwartier, bestond in de zestiende eeuw bij een bruiloft een gebruik dat daar met de zonderlinge naam "het vel van de bruid" aangeduid werd.

Op 8 september 1560 was in Sint-Marie-Cappel de dochter van Jacob Wijts in het huwelijk getreden. De dag daarna, maandag 9 september, gingen een aantal jongelui, o.a. Ghilain Vanden Weghe, Willem vanden Weghe "gheseit de bal", Jan Braem, Jan de Blancke "ende andere jonghe ghesellen" naar het huis waar het jonge echtpaar de nacht had doorgebracht.

Dit gebeurde als onderdeel van de huwelijksgebruiken en dus "uut recreation", zoals in de tekst benadrukt wordt. (!) Ze waren begeerrende ende vragende aldaer ... naer tvel vander bruijt, verstaende daer duerre naer costume een schotel spijs die de jonghers connen heysschen ten candeel-daege, te wetene sdaechs naer de voors. bruijloft-dach.

Op de kandeeldag werd drank en vloeibare spijs geschonken. Hier heeft op die dag een soort afkoopritueel plaats, waarbij de huwbare jongelui een symbolische betaling in natura eisen voor het afstaan van één van hun meisjes.

Om de ene of de andere reden waren ze echter niet welkom en dat namen ze niet:

Ende vyndende de duerre ende vensteren toegesloten ende dat men hemlieden weygherde yet te gheven, seggende dat het vel wech was, hebben de voors. suppleants medegesellen lanck zo meer gheroupen om tvel met hooghe, dreegende woorden, cloppende ende stekende de voornoemde Willem vanden Weghe ende Jan Braem up de duere ende vensteren ...

Het jonge koppel had blijkbaar - zoals vroeger veel voorkwam - zijn intrek genomen in de woning (hoeve ?) van de ouders van de bruid. Dit blijkt uit het feit dat op een gegeven ogenblik Jacob Wijts zijn hoofd uit het raam steekt. Dit bekwam hem slecht : hij heeft immers dadelijk "ontfaen ... een wonde boven zijn slijncker ooghe vanden voerseiden Willem vanden Weghe, ghezeit bal". Daarna liepen de zaken helemaal uit de hand. Jacob Wijts en Jacob de Vos, wellicht de kersverse echtgenoot, sprongen naar buiten, elk gewapend met een "spete" of vleesspies en roepende "Slaet doot, slaet doot !". De jongelui zetten het op een lopen.

Eén van hen, Ghilain vanden Weghe, wordt daarbij ingehaald. Hij keert zich om en "hem verweerende met eenen spiet", steekt hij Jacob Wijts neer.

Handwritten Dutch text in a cursive script, likely a legal document or report. The text is densely packed and covers most of the page. There are some marginalia on the left side, including the number '410' and some smaller text. The document appears to be a historical record, possibly related to a legal case or a public record.

Uittreksel uit het verslag uit 1562 (ARA, Geheime Raad. Spaanse Tijd, nr. 896)

Alhoewel dit duidelijk zelfverdediging was, vreest hij blijkbaar toch wegens doodslag vervolgd te worden. Hij verkiest naar het buitenland in ballingschap te gaan leven : hij heeft zich sindsdien "altijts absent ende bedect gehauden ... in grooter benauthelijt ende miserie". Twee andere jongelui, Willem vanden Weghe en Jan Braem werden "gepuniert

... bij justicien" door het leenhof van het Kasteel van Cassel. Ghilain dient na jaren een genadeverzoek in, waaraan de bovenstaande gegevens ontleend zijn. Waarom de jongelui op de kandeelag zo vijandig ontvangen werden is onduidelijk. Zonderling is ook de naam, "tvel van de bruid" die aan het gebruik gege-

ven werd. Was het eigenlijk het maagdenvlies? Indien niet, wat werd dan bedoeld als men zei “dat het vel wech was”. Het antwoord moet ik schuldig blijven.

Spinrokken in boom (1617)

Op 21 november 1617 gebeurde er te Oostakker een ongeluk. Een zekere Pieter de Smet klom in een boom en viel eruit. Hij was erin geklommen ter gelegenheid van een bruiloft die de dag nadien zou plaatsvinden: “menende den selven Pieter, zo het de costuijme aldaer is, te clemmen up den selven boom omme den spinrocken te planten”.⁽²⁾

Het gebruik wilde dat het spinrokken zo hoog mogelijk in een boom werd “geplant”. Spinrokken en spinnewiel waren bij uitstek symbolen van het huwelijk. Dit blijkt o.m. uit het bekende volksboek *Die Evangelien vanden Spinrocke* (ca. 1510) en ook uit allerlei andere gebruiken. Zo werd in 1566 te Ieper een man wegens bigamie aan een schandpaal tentoongesteld:⁽³⁾

Svryendaghs 8 november soo stondt typre aen't pillorijn een man met twee spinnewielekens, in elcker

aerm een, omdat hy twee huysvrouwen ghemeldt hadde.

Te Gent werd op 29 april 1580 een man op de Koornmarkt te schande gesteld met verscheidene spinrokken: ook hij had verscheidene vrouwen gehuwd.⁽⁴⁾

Bruilofsbrief (1621)

De enige mij bekende verwijzing naar een bruiloftsbrief komt voor in een genadeverzoek wegens manslag.⁽⁵⁾ Daarin komt de volgende passage voor over een bruiloftfeest dat te Tiegem op 8 juni 1621 plaatshad. Anthonis Baert, koster van dit dorp, heeft zich

met meer ander geselschape minnelick ... gevonden op seker bruyloftfeeste ... ende naerdyen den maeltijdt gepasseert, mitsgaders die gratie⁽⁶⁾ geseight was, zoo heeft hem begeben tot het opschrijven vande bruyloft-brieff naer gewonten ...

Was deze brief een gelegenheidsgedicht? Het lijkt onwaarschijnlijk vermits een gedicht vóór de maaltijd werd opgesteld, zeker niet erna. De samenstelling is mij niet van elders bekend en de precieze betekenis is evenmin duidelijk.

NOTEN

1 RA Brussel, *Geheime Raad. Spaanse Tijd*, nr. 896.

2 RA Gent, *Oudburg*, nr. 2200.

3 A.B. Bigamist op het schavot 1566. *Biekorf* 90 (1990), p. 95. De man stond niet op het schavot, maar aan de schandpaal of de pillorijn.

4 SA Gent, *Bouc vanden Crime*, blz. 254.

5 RA Brussel, *Geheime Raad. Spaanse Tijd*, nr. 946.

6 *gratie*: dankgebed.

OVER ENKELE GENTSE LOFDICHTEN OP DE TABAK (CA. 1700)

Paul HUYS

In een handschrift, bewaard in de Gentse Universiteitsbibliotheek (1) en waarvan de volledige titel luidt *Rymgedichten, jubileen, solemniteiten, lof-*

dichten van voornaeme personen, triumphen, klughtspeelkens, liedekens, bijeen vergaedert door J. HYE, (2) staat het volgende liedje te lezen.

DEN SNUIJF TOEBACK

- 1 Den snuijf toeback wort meest ghesien
in s' koninckx hof by d'edel lien*
- Den snuijf toeback dat is een kruijt: k'en moet hem niet veel loven
gaet maer naer het paleijs in s' koninckx prijncen hoven
- 5 de majestejten selfs die aghen hem soo groot
dat hij gheslotten* wort in goudt en selveren boot
men siet dijt eldel* volck en al dat* draeght den deghen
soo tot dit costelick poer* van snuijf toeback gheneghen
datter niet een en is van al die edel lien
- 10 oft hij komt aen den snuijff sijn liefde en mijnne bien*
de damen in ghelijckx kommen den snuijf te prijsen
en kraghtigh tabacq blat groot eer en lof bewijsen
hier in soo vijnt men smaeck wat reuck dat ghij begeert
gheeft u den snuijf toeback en wort ghedistileert*
- 15 't sij roos oft ander guer* t'sij amber je sumijnen*
de reuck van nerolij* oft wel van roosmarijnen
vraeght maer wat u belieft al waer het nogh soo soet
ghij vijnt* het in den snuijff en dat op staende voet.
en boven dat* hij nogh de krachten u kan gheven
- 20 die??ans* gheeft den smoor, soo heeft hij daer beneven
en boven sijnen reuck dat hij met wonder maght
verjaeght den swaeren slaep oock mijdden inden nacht
sijt gij melancholiek en vool swaermoedigheden
ghebruijckt gheen ander kruijt haut u alleen te vreden
- 25 met poeijer van toeback soo ghij maer niesen kont
ghij moght versekert sijn het hert dat wort ghesont
hij doet het swaer ghemoet sterstont* (sic) van u vertre(c)ken
en sal in sijne plaets de gheestigheijt* verwecken
triackel* antidot oft roomschen orviantaen*
- 30 en heeft, ghelooft mij vrij, oijt meerder craght gedaen.

* Woordverklaring:

r.1. *lien* = lieden, mensen; r.6. *ghesloten* = gesloten, opgeborgen; r.7. *eldel* (sic) = edel; *al dat* = al wie; r.8. *poer* = poeder; r.10. *bien* = (aan)bieden; r.14. *ghedistileert* = gedistileerd, door verdamping gezuiverd; r.15. *guer* = geur, *je sumijnen* = jasmijnen; r.16. *nerolij* = soort olie (?); r.18. *vijnt* = vindt; r.19. *boven dat* = bovendien, ook; r.20. *die??ans* = tussen die en ans staan nog een of twee letterteken, mogelijk een afkorting; r.27. *sterstont* (sic) = terstond, dadelijk; r.28. *geestigheid* = opgewektheid, goede luim; r.29. *triackel* (Fr. *thériaque* van Gr. *thèriakè*) = mengsel als geneesmiddel tegen de schadelijke werking van een vergif, synoniem dus van r.29. *antidot* = tegengif; r.29. *orviantaen* (uit Orvieto) = benaming van een theriakel of tegengif.

Het gedicht zelf vergt - behoudens enige woordverklaring - verder niet veel inhoudelijke uitleg. Het is een lofzang op de snuiftabak, in edele kringen gegeerd door man én vrouw. Dit kostbaar kruid, opgeborgen in een (bootvormige) gouden of zilveren doos, is blijkbaar in veel geuren (en dus smaken) voorhanden: roos, amber, jasmijn, rozemarijn - alles naar believen, "al ware het nog zo zoet". Snuiftabak verjaagt de zware slaap, is werkzaam tegen melancholie, lokt het niezen uit hetgeen goed is voor de gezondheid van het hart, verdrijft zwaarmoedigheid voor opgewekte goede luim. Geen tegengif - theriakel, antidotum of Roomse orviëtaan - bezit dezelfde (genees)kracht.

Dat dit gedicht in poëtisch opzicht geen meesterwerken heeft opgeleverd, moge al van bij de eerste oogopslag duidelijk zijn: rederijkerspoëzie van gering allooi. Dat we hier voor dit gedicht toch aandacht vragen, gebeurt dus niet op poëtische gronden, maar vanuit een cultuurhistorische belangstelling. In de betere burgerlijke en in de hogere kringen - waar men "den deghen draeght" - tot aan de vorstenhoven (°) toe, was het snuiven van tabak blijkbaar een rage geworden. En ondanks het (aanvankelijk zeer sterk) verzet van de kerk tegen dit schadelijk genotsmiddel waren ook onder de pastoors toen al vele verwoede tabaksnuivers. (°) Vooral in de loop van de achttiende eeuw zou de tabak de hele wereld veroveren. Ook al moest de 'wetenschap' daartegen waarschuwen! In 1702 publiceerde de Parijs arts Louis Lemery zijn populaire *Traité des aliments* (°) waarin hij het ook uitvoerig heeft over de tabakspant. Als tijdgenoot moest hij hierbij vaststellen: "On se sert d'avantage du Tabac pour le plaisir que pour la santé", maar als arts wist hij: "On reconnaît par expérience qu'il affaiblit la mémoire (°), qu'il attaque les nerfs, et qu'il échauf(f)e beaucoup. Je crois même" - voegt Lemery er nog aan toe - "qu'il est bien capable de produire quantité de maladies, ou du moins qu'il ne contribue pas peu à en rendre les symptômes plus cruels et plus dangereux." Tot slot wijst Lemery er ook op dat "Mr. Fagon, premier Médecin du Roy, prouve par des raisons solides et convaincantes combien l'usage que l'on en fait communément, est pernicieux".

Hoe dan ook, genots- en/of geneesmiddel, heilvol of gevaarlijk, omstreeks 1700 was het snuiven, roken (en kauwen) van tabak in elk geval zeer populair. Het is precies in diezelfde periode dat we ook Hyes liedeken over 'den snuijf toeback' moeten situeren. Het liedje is immers zeer waarschijnlijk in (of kort na) 1696 geschreven. (7)

In hetzelfde Gentse handschrift, dat de gedichten van Jacobus Hye bundelt, vinden we overigens enkele folio's verder (8) nog een tweede gelijkaardig lofdicht (maar ditmaal op de tabak in het algemeen, niet specifiek de snuiftabak dus). Het 'liedeken', dat uit vier strofen van elk negen verzen bestaat (rijmschema: aabbccdd), gaat als volgt:

LIEDEKEN VAN DEN TOEBACK

- 1 Den toeback moet men achten
 en oock sijn groote crachten
 men vijnt* gheen beter cruijt
 van al dat vut* daerde spruijt
 5 want als den toeback wort ghesmoort*
 Wie heeft van sulcken cragt ghehoort
 gheen tanpijn* onze tanden stoort
 voor een besmette loght*
 wordt hij aldermeest ghesoght
 10 toeback doet wijnt* verjaeghen
 hij weijrt* oock vele plaghen
 hij is soo wonder goed
 en maeckt vlijtigh ons ghemoet
 noijt cruijt soo crachtigh en ghesont
 15 als toeback men ter weerelt vont
 Hij weijrt* fluijmen vut de mont
 gheen roomschen orvitaen*
 heeft noijt meerder cragt ghedaen

Wat cannen lijghter* wenschen
 20 voor wijnt beslotte* menschen
 als eene pijp toeback
 diemen draeght in sijnen sack
 want quaelick sietmen roock opgaen
 de hers* die is terstont onlaen*
 25 de scheten worden toe ghestaen
 den buijck die wort onlast
 die was met den wijnt ghebrast*

Ick wijl* dan sonder stooren
 somtijts een pijken smooren
 30 dat doet ons noijt gheen quaet
 alst naer maet en reghel gaet
 den minnaer wort door roock ghevoet
 het is al roock dat mijnen* doet
 het scherpt de sinnen en het bloet
 35 hierme(e) ick scheijder van
 om dat ick niet meer en can

finis

* Woordverklaring

r.3. *vijnt* = vint; r.4. *vut* = uit; r.5. *ghesmoort* = gerookt; r.7. *tanpijn* = tandpijn; r.8. *loght* = lucht; r.10. *wijnt* = darmwind, veest; r.11. *weijrt* = weert af; r.16. *weijrt* = weert, verwijdert; r.17. *orvitaen* = antidotum (uit Orvieto); r.19. *lijghter* = eerder, meer; r.20. *beslote* = geconstipeerde; r.24. *hers* = aars, *onlaen* = ontladen, geleegd; r.25. *ghebrast* = gulzig opgevuld; r.28. *wijl* = wil; r.33. *mijnen* = minnen, vrijen.

Ook hier is de poëtische waarde minimaal. Alleen de inhoud is in cultuurhistorisch opzicht interessant als verdediging (door dik en dun!) van het gebruik van tabak. Althans volgens de auteur

van dit liedje is tabak een krachtig kruid, werkzaam tegen de tandpijn, tegen een besmette lucht, als heilmiddel tegen darmwinden en tegen fluimen, krachtig tevens als antidotum. Ook geconstipeerde mensen vinden er dadelijk verlichting van. Voelt de auteur plots dat hij met zijn ongenueanceerd pleidooi te ver gaat? Roken - verzekert hij - kan geen kwaad, tenminste "als 't naar maat en regel gaat". Het stimuleert ook de zinnen en het bloed en is dus voor minnaars aan te bevelen. De slotverzen vormen een onverwachte anticlimax: de dichter stopt ermee, "omdat hij niet meer kan".

Het is opvallend dat deze beide Gentse liederen - naar strekking en ook chronologisch - parallel lopen met het "Liedeken op den snuijff toback", dat we al eerder in ditzelfde tijdschrift (?) hebben gepubliceerd: ook dat liedje dateert ongetwijfeld uit de laatste jaren van de zeventiende eeuw.

Maar moeten we hier niet tevens, als 'antidotum' tegen al die - (on)verdiende (?) - lofzangen op de tabak, ook een tegenstem laten horen? Hier komt er een. Het is een passus uit *De volgeestige werken van Don Francisco de Quevedo Villegas, Spaans Ridder. Tweede Deel*, een Amsterdamse Quevedo-vertaling uit 1745. (10) Het is een fragment uit het visioen 'De hervormde Helle', (11) waarin een aantal duivels hun snode hervormingsplannen komen toelichten. Eén van die duivels is de 'duivel van de tabak'. Ziehier wat hij te vertellen heeft (we citeren in het

kleurrijke 18de-eeuwse Amsterdams, met behoud van de oorspronkelijke spelling):

"Daer op quam **de Duyvel van den Tabak** (..) Ik heb, seyde hy, de Indiën gewraakt van (= gewroken voor) de overlasten, die de Spaansen aldaar gepleegt hebben: want ik heb de Spaansen meer quaet gedaan, met onder haar (= hen) het gebruyck van den Tabak in te voeren, als (= dan) de Koning van Spanjen de Indianen gedaan heeft, wanneer hij Colombo, Cortez, Almeyro en Pizarro aan haar (= naar hen) sond, vermits 'er veel meer glorie insteekt, onder de Musket-kogels en de steeken van de Lancien, als onder de quylen (= kwijlen), niesen, draaijingen en duyselingen des hoofts, en somwylen van de besmettelyke roode loop, die dat vuyle gebruyck van den Tabak verwekt, te sterven.

De Tabak-suygers, gelijken krachtelijk na de besetene dewelke men besweert, deselve blaasen ook vuyle rooken en dampen uyt, maar zy blyven voor altijd met die quaade Geest beseten, want zy zijn Afgoden-dienaers van den Tabak, zy maken daar een Godheyt van die haar verrukkingen verwekt, zy prysen en roemen de selve boven alle dingen, versoevende en vervolgende elk een, om die haar ook te doen gebruyken. Indien zy de selve door 't rooken gebruyken, soo makense van nu af aan haare leer-jaren voor de Helle, alwaar men in de rook moet verhard zijn; en soo zy de selve voor snuijff gebruyken, met die door de neus-gaaten op te snuyven, soo gewen-

nen zy sich tot de ongemakken van den ouderdom, de welke altijd de snot in de neus, en de quijl (= kwijl) en de rochels in de mond heeft.”

De tekst spreekt voor zich - we onthouden ons dus van commentaar. Maar deze bedenking nog. De tabak in Spanje

invoeren als weerwraak om al het leed te vergelden dat de Spanjaarden de Amerikaanse Indio's hadden aangedaan: inderdaad een duivels idee!...

NOTEN

- 1 Universiteitsbibliotheek Gent (voortaan UG, Hs. 2421. Het gedicht “Den snuijf toebak” is te vinden op f°68v° (alternatieve paginering f°101).
- 2 Jacobus Hye (Gent 14 mei 1667-29 mei 1749) was - blijkens een door hemzelf in 1727 geschreven autobiografische notitie (UG, Hs. G. 5909, f° 19) - aanvankelijk schipper, zoals zijn vader, maar werd in 1696 meester-kuiper en huwde in 1699, twee jaar na de dood van zijn ouders. In 1702 werd hij lid van de Gentse “Gilde van Rhetorica der H. Drieuldigheid” (= de in 1701 heropgerichte Hoofdkamer “De Fonteine”). Jacobus Hye was o.m. de auteur van een paar toneelstukken (“Het huwelijk van Abigaïl en Nabal” en “Het tooneel van de bedorven werelt nu in onse tijden”). Kort voor zijn dood schreef hij ook nog een “Beschryvinghe van eenighe saecken in desen tegenwoordighen tijt voorgevallen van tjaer 1744 tot 1747”.
- 3 Reeds in de tweede helft van de 16de eeuw werd in Frankrijk de koningin, Catharina de Medici (+ 1589), de vrouw van Henri II, voor het bestrijden van haar migraine behandeld met tabakspoeder, op aanwijzing van de Franse gezant in Lissabon, Jean Nicot de Villemain (naar wie de *nicotine* haar naam kreeg). Zie ook het speciaalnummer over ‘Tabaksgeschiedenis’ in *Ons Heem*, jrg. 53, nr. 2 (juni 1999), p. 74.
- 4 Tegen het einde van de 17de eeuw was de kerk al van haar streng standpunt tegen de tabak teruggekomen. En de rokers kregen toen zelfs een eigen patroon, Sint-Rochus (een associatie met het woord ‘rook’). Zie *Ons Heem*, l.c., p. 75. Een ‘dikwordende dorpspastoor die veel snoof’, terwijl hij aan het brevieren was ‘op de schone trekschuit die op de Nethe door de vette zomerlanden dreef’, wordt door Felix Timmermans - die ook de verhalenbundel “Pijp en toebak” schreef - ten tonele gevoerd in “Anna-Maria” (p. 110); en in diezelfde roman (p. 159-160) komt ook de lange, mage-re toverheks Joo Pastoor voor; als ze bij Mijnheer Pirroen om een aalmoes komt, geeft hij haar “een cent meer om een pries (Fr. prise = greepje) van haren goeden snuif te mogen nemen, die toch zo goed om rieken was..”
- 5 LEMERY (Louis). *Traité des aliments où l'on trouve par ordre et séparément la différence et le choix qu'on doit faire de chacun d'eux*. Parijs, J.B. Cusson & P. Witte, 1702¹, 1705². Wij gebruikten de eerste druk van 1702 (UG, nr. Med. 372/30), p. 478-480.
- 6 Vgl. KROOK (Enoch). *De buitenspoorige toebaksnuiver: of het huwelijk door snuijftoebak. Kluchtspel*. Amsterdam, J. Lescaijle, 1697. Daarin o.m. de volgende dialoog tussen baas Bertrand (fervent tabaksnuiver) en zijn meid: “Trui: Daar docht ik niet om, ik val wat kort van memorie. - Bertrand: Dan moestje wat meêr snuiven, zo zou je beter leeren onthou-

wen. - Trui: Maar zeker, zou het waar zij, Sinjeur, heeft de snuif zulk een kracht? - Bertrand: Gewis, ze reinigt de harssenen, verlicht de oogen, en doet zwaare inzinkingen verdrijven, of opdroogen." We gebruikten het exemplaar in de UG, nr. H. 126², het geciteerde daar op p. 14. Zie verder ook SCHOTEL (G.D.J.). *Letterkundige bijdragen tot de geschiedenis van den tabak, de koffij en de thee*. 's-Gravenhage, P.H. Noordendorp, 1848, p. 8 e.v. en SCHOTEL (G.D.J.). *Het Oud-Hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw*. Leiden, Sijthoff, z.j., 2de druk door H.C. Rogge, p. 399-407.

- 7 De teksten in het vermelde handschrift staan vermoedelijk in chronologische orde: op f° 65 (een paar folio's vóór "Den Snuijff toeback") wordt de datering 1696 aangetroffen.
- 8 UG, Hs. 2421, f°75v° (volgens de alternatieve paginering f°108).
- 9 *Oost-Vlaamse Zanten*, LX, 2 (april-juni 1985), p. 106. Ook dit 'liedeken', aangetroffen in een dossier (1683-1699) in het archief van de Raad van Vlaanderen (nr. 31078), moet dus -

zoals die van Jacobus Hye - eveneens uit de late zeventiende eeuw dateren.

- 10 *De volgeestige werken van Don Francisco de Quevedo Villegas*. Amsterdam, Hendrick Bosch en Johannes van Septeren, z.d. (= 1745). We citeren uit het exemplaar in de UG (nr. BL 2558), p. 260. Francisco de Quevedo Villegas (Madrid 1580-Villanueva de los Infantes 1645) verbleef omstreeks 1613-1617 in Italië en werkte daarna aan het Spaanse Hof, waar hij uiteindelijk in ongenade viel (gekekerd 1639-1643). Zijn belangrijkste werk is de sarcastische en karikaturale schelmenroman "El Buscon" (Saragossa, 1626). In dit boek beleeft Don Pablo, bijgenaamd El Buscon (d.i. De Schelm) een reeks avonturen aan de zelfkant van de maatschappij
- 11 Zie hiervoor ook de Bochumse dissertatie (1975) van Jürgen Wahl: *Quevedo. Discurso de todos los diablos, o Infierno emendado. Kritische und kommentierte Ausgabe*, 182 pp. Een vroege vertaling van Quevedo's 'Hervormde Hel' verscheen al in 1639 in Rouen: *Les voisins ..., augmentées de l'enfer reformé*.

KRONIEK VAN HET INTERNATIONAAL STUDIEKOMITEE VOOR OMMEGANGSREUZEN. DEEL I

Marcel DAEM

*De auteur, geboren in 1914, is licentiaat kunstgeschiedenis en archeologie. Hij specialiseerde zich in het volkskundig en historisch onderzoek van de Vlaamse reuzen. In 1949 verscheen van zijn hand een studie over de Wetterse reuzen. Vier jaar later werkte hij mee aan het radio-programma van de BRT "Muziek in de Vlaamse gewesten" met betrekking tot het 'reuzenlied'. In 1960 werd Marcel Daem corresponderend lid van het Internationaal Comité voor de Studie van de Ommegangs-reuzen. In 1989 verzorgde de KBOV de uitgave van zijn studie *Reuzenliederen in Oost-Vlaanderen*. Marcel Daem legde over de reuzen een archief aan dat behoort tot het patrimonium van de Koninklijke Bond van de Oost-Vlaamse Volkskundigen. Deze bijdrage verschijnt naar aanleiding van het 50-jarig bestaan van het Internationaal Studiekomitee en van het 75-jarig bestaan van dit tijdschrift (1926-2000).]*

1. De Gentse reuzen - stadscentrum

In onze vorige bijdrage over het 'archief van de Oost-Vlaamse reuzen' hebben we gewezen op de rol die de Koninklijke Bond van Oost-Vlaamse Volkskundigen heeft gespeeld bij de verwerving en de bewaring van het reuzenarchief. (!) Als gewezen bewaarder van het archief hebben we onderzocht

welke Gentse reuzen er nog bestaan en welke reuzen definitief tot het verleden behoren. Dit onderzoek was niet mogelijk geweest zonder de steun van de dienst feestelijkheden van de stad Gent en van het Koninklijk Verbond der Gebuurtedekenijen van de stad en zonder de hulp van verschillende personen en verenigingen die ooit betrokken zijn geweest bij het tot stand komen van de

Gentse reuzen. Hun informatie is van grote waarde geweest voor het Gents Reuzenarchief. Uit ons onderzoek blijkt dat in Gent sinds de 17de eeuw ongeveer 76 reuzen 'tot stand zijn gekomen'. Er is evenwel geen continuïteit geweest in de reuzenfamilie. Er is een onderbreking geweest van tweehonderd jaar. De eerste fase heeft betrekking op de periode van 1662 tot 1700, waarin ons 10 reuzen bekend zijn. Vanaf 1700 tot het einde van de 19de eeuw was er slechts één reus van de stad Gent. In de periode 1900-1996 telde de stad 65 reuzen, waarvan 54 van na de Tweede Wereldoorlog dateren.

De reuzen danken hun ontstaan aan de Gentse ommegangen. Wij kunnen hier verwijzen naar onze studie uit 1992 over de oudste Gentse ommegangsreuzen, getiteld de *Gentse ommegangsreuzen en -dieren in de 17de eeuw*.⁽²⁾ In de 17de eeuw hadden de reuzen zowel een godsdienstig als een profaan karakter. Het is de periode van de Contra-reformatie, een hervormingsbeweging binnen de katholieke kerk. In Gent waren de Paters Augustijnen en hun studenten van het college de organisatoren van de ommegangen. Hiervoor ontvingen ze van het stadsbestuur subsidies. De 'ommeganck ofte processie' wordt voor het eerst vermeld in 1587 in verband met de Heilige Bloeddag en de daarmee gepaard gaande processie. Dit gebeuren mag evenwel niet verward worden met de ommegang Passie-Christi van pastoor Michiel Zachmoorter (1582-1660) die in 1621 van start ging, die steeds vertrok uit het

H. Bloedkapelleke van Ekkergem en die bestond uit achttien levende taferelen van het lijden van Christus.⁽³⁾ Op H. Bloeddag werden door de Augustijnen twee processies georganiseerd, één in de voormiddag ('de processie van devotie') en één in de namiddag (de 'processie van recreatie'). Uit de periode 1621-1661 zijn geen gegevens bekend over de aanwezigheid van reuzen in de Gentse ommegang. In de rekeningen van de paters Augustijnen hebben we in de verzoeken om subsidies, gericht aan het stadsbestuur, geen spoor over reuzen teruggevonden. We moeten wachten tot 1662 om met enige zekerheid te kunnen stellen dat er reuzen te zien waren in de ommegang. Dat jaar valt samen met een gunstige conjunctuur die de stad Gent toen kende. De Gentse schepen en kroniekschrijver Justo Billet schetste in zijn *Politije Boeck* een beeld van de welstand toen.⁽⁴⁾

De oudste betrouwbare bron voor de Gentse reuzengeschiedenis dateert van 1662. Het is een feestprogramma van de ommegang '*tot Godtvruchtighe devotie ende devote recreatie, Processie-wys vertoont door 't College van de P.P. Augustijnen den 11. Jun. 1662*'. Hierin is sprake van zes reuzen die de ommegang afsluiten en begeleid worden door fluitspelers en trommelaars. Ook de betekenis van de reuzen wordt toegelicht. '**Reus en twee zonen**' betekenen de victorieuze en triomferende legermacht van Oostenrijk. De '**Reuzin en twee dochters**' betekenen de grootheid van het nageslacht van het keizerlijk Huis van

Ghentschen Ommeganck 1687, bovenaan: 'Reuse-moeren', onderaan: 'Reus, reuzin en vier Reuskens'. Kopergravure gesigneerd AVH (Gentse Universiteitsbibliotheek)

Oostenrijk. Twee jaar later, in de omme- gang van 1664, worden acht reuzen meedragen: Reus, Reuzin, vier Reuzenkinderen, de dansende **Moor** en de **Morin**. Dit wordt bevestigd in de kroniek van Justo Billet. Hij getuigt dat na de symbolische dieren "pillicaen, Pfenicx, kemel ende olifant, elck met syn besonder spel, volghden den dans- enden moor ende moorinne ende daer naer de vier cleyne Reuskens mitsgaders den Reuse ende Reusine die sloten desen ommeganck". (5)

Het jaar 1687 is een belangrijk jaar voor de geschiedenis van de reuzen. Gent voelde zich veilig door de bouw van versterkingen van bruggen en poorten en van de kazerne op de Kattenberg. Er heerste vrede in de stad. (6) Volgens de programmabrochure uit 1687 moet de show groots opgevat zijn geweest. In de 'Vermaeckelyken Ghendtschen Om- Ganck' wordt de aandacht gevestigd op de grote blikvangers. Op de kaft staat te lezen: "Met Reus en Reusinnen, Leeuwen, etc.. vernieuwt ende vermeer- dert ter Ordinantie ende Bekostinghe der wel Edele Heeren van 't Magistraet deser Stede". De processie van recreatie bestond uit negen triomfwagens, twaalf opgetooide beesten, **twee Indianen** en zes reuzen. De twee indianen symboli- sieren de bekering van ongelovige Indianen door het H. Scrament des Autaars.

Van de Triumphanten Omme-ganck uit 1687 bestaat een prachtige kopergravu- re, gesigneerd 'AVH Fec', waarop een duidelijke afbeelding van de reuzen en

de indianen te zien is. (7) In 1688 wor- den de reuzenfiguren nogmaals in het bijzonder in het feestprogramma ver- meld: "Den Reus met de Reusin en al dees Jonghghesellen/ Die sullen aen het Volck met pracht voor ooghen stellen/ Dat sy op desen dagh bethoonen blyden met/ 't Is 't Heyligh Bloedt dat hun soo aerdigh dansen doet".

In 1698 werden de reuzen voor de laat- ste keer vermeld in het programma van de "Wyt-vermaerden Ommeganck vande Eerw. P.P. Augustynen tot Ghendt, den eersten Juny 1698". De reuzenfamilie en de twee indianen waren nog altijd in de omme-gang aan- wezig. In 1708 werd het materiaal van de omme-gang, 'meubelen' genoemd, openbaar verkocht. In 1722 werd de honderdste verjaardag van de omme- gang gevierd. De triomfwagens waren opnieuw van de partij, maar de reuzen bleven achterwege. Dit is de laatste recreatieprocessie geweest van de paters Augustijnen.

Van 30 mei tot 15 juni 1767 werd het zevenhonderdjarig jubileum van de Heilige Macharius gevierd. De bekende kunstschilder Em. Pierre Van Reys- schoot maakte de ontwerpen van de triomfwagens en de vierentwintig reu- zendieren. De legendarische beesten die we vroeger in de omme-gangen zagen, waren opnieuw van de partij. Van reuzen was er geen sprake meer.

Na de processie van de H. Macharius troffen we noch in de archieven noch in het iconografisch bronnenmateriaal spo-

ren van reuzen meegedragen in ommegangen of in andere geschiedkundige manifestaties. Voor het einde van de 18de eeuw is dit 'stilzwijgen' gedeeltelijk te verklaren door het Edict van keizer Jozef II van 10 mei 1786 'raekende de Processien ende Jubiléen'. Het edict werd gepubliceerd in het Placcaet-Boek van Vlaanderen. ⁽⁸⁾ Het meedragen van reuzen werd toen formeel verboden:

“Art. II. Daer en zullen in de Processien geene Stand-beelden of andere welkdienige Beelden mogen gedraegen worden. Art. IV. Wy verbieden volkomentlyk alle andere soort van Processie gelyk ook alle Pelgrimagie. Art. V. Wy verbieden op de zelve pene, ende supprimeren generalyk en voor altyd alle soort solemniteyten gekent onder den naem van Jubiléen”.

Voor de 19de eeuw valt slechts één ommegang te Gent te vermelden, nl. die van zondag 25 juni 1899 in het Citadelpark, het domein waarin de Provinciale Tentoonstelling van Oost-Vlaanderen van 1 juni tot 1 oktober 1899 gehouden werd. De ontdekking van de ommegang van 1899 hebben we te danken aan de expert-iconograaf Frans Van Bost die over de iconografie van de provinciale tentoonstelling een studie schreef. ⁽⁹⁾ Van Bost bracht ons op het spoor van de Gentse reuzenstoet. Bronnen voor ons onderzoek waren: 'het Guldenboek der provinciale Tentoonstelling', ⁽¹⁰⁾ de 'Gazette van Gent', ⁽¹¹⁾ en 'La Flandre libérale'. ⁽¹²⁾ Twee thema's komen voor onze studie in aanmerking: de algemeenheden over

de reuzenstoet en bijzonderheden over de vertegenwoordiging van de stad Gent in de ommegang. Van weken tevoren werd gesproken, geschreven en onderhandeld over het uitzonderlijk feest. Zowat alle steden en gemeenten van de provincie die reuzen bezaten werden verzocht om hun medewerking aan deze historische gebeurtenis te verlenen. Gent voelde zich ietwat minderwaardig. De fiere stad bezat geen reuzen. Als gastvrouw moest ze vreemde reuzen en reuzinnen verwelkomen, en dat viel blijkbaar zwaar.

Het probleem werd door het feestcomité van de tentoonstelling opgelost. Het stadsbestuur zou **34 reuzen** laten maken, voorstellende '**het grote gezin van Olivier Minjan**' met daarbij een prachtige '**Tamboer-Majoor**' die alle reuzen zou begeleiden en meteen ook in de schaduw zou stellen. Bovendien werd de deelname voorzien van de '**Gentse Draak**' en van '**Dulle Griet**'. De belangstelling voor de Gentse familie Minjan was vroeger reeds uitgebeeld in de stoet van Keizer Karel. Hierover hebben we geen sporen gevonden in de historische feeststoeten.

De naam en het groot gezin Minjan is geenszins onbekend bij historici. In de Sint-Niklaaskerk te Gent bevindt zich een geschilderd epitaaf of grafschrift waarop de 33 gezinsleden, samen met hun twee patroonheiligen zijn afgebeeld. Dr. Elisabeth Dhanens heeft aan het schilderij een uitvoerig commentaar gewijd in de inventaris van het kunstpatrimonium van de kerk. ⁽¹³⁾ Het graf-

schrift vermeldt: 'Olivier van Minjan, zijn wettige echtgenote Amelberghe Slanghen en hun eenendertig kinderen, waarvan tien dochters en de rest zonen'. Uit een artikel van Victor Fris, verschenen in *Volkskunde*, vernemen we dat de familie Minjan-Slanghe in de eerste helft van de 15de eeuw leefde. De klederdracht op het epitaaf zou van de 16de eeuw dateren. (14)

Pas vanaf dinsdag 20 juni 1899 kon men dagelijks in het stadsnieuws over de aankomende reuzenstoet, 'le cortège des géants', lezen. De meeste reuzen waren reeds vanaf dinsdag in het int-Pietersstation toegekomen. De reuzengasten werden in de feestzaal van het Museum voor Schone Kunsten ondergebracht. Gent was vertegenwoordigd door de reuzenfamilie Olivier Minjan, zijn echtgenote Amelberge Slanghen en hun 31 kinderen. Aan het voltooiën van de 33 Gentse reuzen werd koorstachtig gewerkt. In totaal zouden 60 reuzen in de stoet een plaats vinden. De stoet zou geopend worden door de Gentse reus Tamboer-Majoor van 8 meter lang. Met opgestoken dirigeerstok bereikte hij een hoogte van 11 meter. De reuzen waren vergezeld van fluitspelers en tamboers. De Gentse Draak en Dulle Griet zouden de feeststoet sluiten.

Om na te gaan of telegraaf- en elektrische draden in de stad voldoende hoog hingen werd op vrijdagavond 23 juni 1899 een proefwandeling gemaakt met een mannequin van wilgenhout, gedragen door vier mannen. De reus van 8 meter hoogte had de proef zonder moe-

lijkheden doorstaan. Slechts twee draden moesten verhoogd worden.

Zondag 25 juni: de reuzenstoet. Minstens 15.000 bezoekers waren in het Citadelpark aanwezig. In de feeststoet waren talrijke verenigingen ('maatschappijen') vertegenwoordigd die het volksleven in alle diverse aspecten illustreerden. Aalst had de reuzen Polydoor, Polydore, Polydoorken en het fameus Ros Beiaerd (1889) van stal gehaald. Uit de grote Brusselse reuzenfamilie had enkel reus Brabo en diens echtgenote (1890) zich kunnen vrijmaken. Uit Geraardsbergen stuurde men reus Goliath, zijn vrouw en 'kinneke Baba' (1807). Oostende schitterde met twee reuzinnen: Hare Majesteit Karnaval en Koningin Badstad (vóór 1899). Sint-Niklaas toonde twee sympathieke volkstypen Jan en Mieken (1888). Wetteren pronkte met de twee mooiste reuzen van het land (1623). Zottegem kreeg bijval met Cambrinus en Cambrina (1891). Het was de eerste maal in de Gentse geschiedenis dat zo een grote verzameling reuzen de stad aandeed. Het reuzengezin Minjan schitterde echter door afwezigheid. De hoofden van de 33 reuzen waren niet tijdig klaar gekomen. Er waren de helft minder reuzen dan de zestig die werden verwacht. Ook reus Tamboer-Majoor kon niet opstappen. Hij kon zijn evenwicht niet houden. Men heeft zijn plaasteren hoofd, dat 45 kilogram woog, aan de voorgevel van het Paleis voor Schone Kunsten, geplaatst. De ganse dag stond de reus tegen het gebouw te pronk als

'een geketende demoon', als een 'weerloos slachtoffer' gebonden aan een schandpaal, beschimpt en uitgelachen. De vuurspuwende Draak en Dulle Griet hebben de reputatie van de Gentse vertegenwoordiging nog enigszins goed gemaakt. In de pers werd geschreven dat de meerderheid van het publiek zich bij het zien van de ommeegang vermaakt heeft. In 'Het Guldenboek van de Tentoonstelling' is een verslag opgenomen van de feestelijkheden: "Wij zullen het niet beproeven de geestdrift te beschrijven welke dien dag in de Tentoonstelling heerste. Het publiek was opgetogen en ging letterlijk op in de heropwekking van die eigenaardige vermakelijkheden onzer voorouders. Maar de geestdrift steeg ten top na het einde van de stoet, als de reuzen op het speelplein samenkwamen en daar een gezamenlijken dans uitvoerden. Daar werd het oude reuzenlied gezongen. *Sa, moeder stop nu maar het vat, de reus is zat. Keere weeromme Reusken, Reusken, Keere weerom Reusegom.* Toen was het een luidruchtig losbarsten van toejuichingen en dolle pret. Nooit had een volksfeest, te Gent, zich in zoo 'n uitbundigen bijval mogen verheugen".⁽¹⁵⁾ De voorziene tweede reuzenstoet heeft plaats gehad op donderdag 29 juni 1899, eveneens in het domein van de Tentoonstelling.

We zijn er helaas niet in geslaagd een prentkaart of een foto te vinden van de Tamboer-Majoor. Van de draak bestaat een prentkaart (cf. de verzameling van Frans Van Bost). De draak vertoonde

heel wat gelijkenissen met de draak van het Belfort. Hij was vergezeld van vier dames en vijf heren met een paneel 'De Drake van Gent. Le dragon Gantois'.

Als besluit van de Gentse deelneming aan de reuzenstoet van 1899 kunnen we stellen dat het stedelijk bevolkingsregister van de reuzen in de 19de eeuw blanco gebleven is. In het begin van de 20ste eeuw komen de Gentse reuzen terug. Dit is jammer genoeg niet gebeurd bij de Wereldtentoonstelling van 1913 die in Gent gehouden werd en waar de Vlaamse 'reusken' wel een plaats hadden verdiend als beeltenis van "Oud-Vlaenderen".

2. Dekenij Sint-Pieters-Buiten

In 1968 waren we voor een enquête over de Gentse reuzen te gast bij Mevr. De Baes, dekening van de dekenij Sint-Pieters-Buiten. Ze toonde ons het guldenboek "Dekenijgeschiedenis". De eerste bladzijde is gedateerd: 1904. Op een van de bladzijden prijkt een foto van **twee reuzen**. Over de naam en geschiedenis van de reuzen staat in het gulden boek niets vermeld. Wel hebben we de zekerheid dat omstreeks het jaar 1904 twee reuzen bestonden op 't Zieklien. In die periode bestond het volksgebruik bij de land- en tuinbouwers van de wijk en de omgeving om op 15 augustus op bedevaart te gaan naar O.-L.-Vrouw-ter-Rive op het Sint-Pietersplein om er een pestkaars te branden. De terugkeer na de bedevaart was een gelegenheid voor 'de

boerkens en boerinnkens' om met elkaar te verbroederen en te verzusteren. Zo ontstond 'boerendinsdag', een gebeurtenisfeest. Vermoedelijk zullen de reuzen daar wel aan deelgenomen hebben.

3. Heuvelpoort

Omstreeks 1904-1905 waren er op de Heuvelpoort twee reuzen. Hun namen zijn niet bekend. Hun bestaan zouden ze te danken hebben aan de gewezen burgemeester van 't Zieklien die circa 1894 verhuisd was naar het Sint-Pietersplein. Hij was houder van volgend visitekaartje: "Café du Cirque Royal tenu par Jules Seys, ex-bourgmestre de 't Zieklien" .⁽¹⁶⁾ Dat deze twee reuzen bestaan hebben kunnen we afleiden uit een bewaarde afbeelding van beide reuzen tijdens de eerste Folklore-Tentoonstelling van de Bond, die van 16 tot 31 juli 1927 in het Folkloremuseum aan de lange Steenstraat gehouden werd.⁽¹⁷⁾

4. Muide

We belanden rond het jaar 1930 op de Muide. Daar heeft men de reuzen **Kobe** en **Katrien** gekend, twee volkstypen, gekleed als boer en als volkswrouw. Als er feest was in de buurt waren ze van de partij. Ze werden begeleid door een groep dansende kinderen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn ze uit de buurt verdwenen.

5. Meulestede

Uit de wijk Meulestede vernamen we van Jozef Bontinck, kroniekschrijver

van Meulestede, het bestaan van drie reuzen. In 1930 werd de 100-jarige verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid gevierd. In september 1930 had de wijk Meulestede een feeststoet georganiseerd waarin drie reuzen opstapten: **Fliepe den agent**, **Wanne de achterwaarsterigge** (vroedvrouw) en hun zootje **Bleuspoepe**, een baby met blozende, gebolde wangen, getooid met doopkleed. Peter en meter van de reuzen waren buurtdeken Jules Drieghe en zijn echtgenote. De drie figuren vertegenwoordigden enkele van de vele volkstypen die in de buurt gewoond hadden. De bezigheden die Fliepe, Wanne en Bleuspoepe te vervullen hadden waren tot een minimum herleid. Jaarlijks namen ze deel aan de wijkkermis, de eerste zondag van september.

Het reuzengezin heeft de laatste wereldoorlog overleefd. In september 1945 hebben de drie reuzen de plaatselijke bevrijdingsfeesten meegemaakt. Hiervan is een foto bewaard gebleven in het Reuzenarchief met de voorstelling van de dansende reuzen voor het Café Liesken. Jaren nadien waren de reuzen jaarlijks aanwezig op de buurtfeesten, begeleid door een fanfare. Meermaals hebben ze hun medewerking verleend aan feesten buiten de dekenij Meulestede.

Omstreeks 1970 hebben Fliepe, Wanne en Bleuspoepe ietwat van hun uitzicht, constructie en vitaliteit verloren. De leeftijd begon zijn sporen na te laten. Om aan te tonen dat de reuzen nog goed bij hun verstand waren namen enkel de reuzenhoofden deel aan de buurtfeesten,

de maandag maakten ze nog de omme-gang mee met de rondgang van de 'zwalpeiers'. De laatste ommegang van Fliepe, Wanne en Bleuspoepe dateert van 1975. Tijdens de stoet van de Gentse feesten zaten de drie reuzen in een koets, afwisselend met de omme-gang te voet. Meulestede heeft van de drie reuzen een goede herinnering bewaard. De gedachtenis is nog gedeel-telijk bewaard gebleven in het behoud van de reuzenkledij en het reuzenhoofd van het jongentje Bleuspoepe. De reu-zen waren gehuisvest in de parochiale kring, Meulestedesteenweg. Het is niet uitgesloten dat daar nog sporen van de reuzen te vinden zijn.

Uit dezelfde periode 1932 dateert een **reuzenbakker** waarvan de foto in het Reuzenarchief bewaard is gebleven. Het is een prentbriefkaart waar op de achter-kant te lezen valt: "Bakkersfolklore, viering 50-jarig bestaan van de bakkerij Vettenburg, Vlaamse Kaai te Gent, circa 1932 (Verzameling Vandensteen Gent)". Op de voorkant staat de bak-kersreus omringd door feestvierders, poserend voor de patisserie, versierd met de bebloemde jaargetallen 1882-1932. De driekleur, feestkoetsen en straatversiering "Welkom" zijn de blij-vende getuigenis van de inzet van ambachtslieden uit de middenstand.

6. Na de Tweede Wereldoorlog

Een paar jaar na de bevrijding in 1944 werd overal feest gevierd. Tot 1950

kwam een ware 'reuzeninvasie' tot stand. Hoofdreden was de herdenking van de bevrijding. Ook de groei en de bloei van de gebuurtedekenijen vormde een reden voor een grotere belangstel-ling voor de reuzen, als symbool van verbondenheid, vrede en vriendschap. In 1946 bijvoorbeeld kwamen in de dekenij Sint-Pieters-Buiten de reuzen uit het guldenboek van 1904 (cf.supra) terug tot leven. Man en vrouw waren het symbool van de familiale onderneming van de vroegere tuinbouwers van Sint-Pieters-Buiten. De reuzen traden op 29 augustus 1946 in het huwelijk. Uit het bewaarde huwelijksboekje ontlene we volgende inlichtingen: "Wij ambtenaar van de burgerlijke stand, verklaren en bevestigen: Jan 't Zieklien, geboren te Gent ter ener zijde en Mie Ganzendries, geboren te Gent ter andere zijde, voor ons huwelijk aangegaan ten gemeente huize. Kerkelijk huwelijk: Sint-Pieters-Buiten, inschrijving bevolkingsregister: wijk 9, Sint-Pietersaalststraat, autobox nr. 27". Jan en Mie waren tijdens de gebuurtefeesten in hun omme-gang ver-gezeld van de dansgroep "De Boerkens en de Boerinnkens". Na het huwelijk kregen beide reuzen een andere naam: **Jan Ganzendries en Mie 't Zieklien**. In oktober 1950 namen Jan en Mie te Aalst deel aan de feestviering van het 25-jarig bestaan van de 'Bond der Oostvlaamse Folkloristen'. Hun verte-genwoordiging staat geboekstaaft namens de 'Boerendinsdagvrienden'.

In de jaren 1950 bestond het gebruik in de buurten van 't Zieklien en Ganzen-

dries om twee of meer popjes voor het vensterraam goed zichtbaar uit te stellen ter gelegenheid van boerendinsdag. De popjes verbeeldden het reuzenpaar Mie en Jan, vergezeld van 'een boerken en een boerinnen'. In de jaren 1950 is dit gebruik teloorgegaan, ook de reuzen bleven op boerendinsdag en tijdens de kermisviering afwezig.

7. Normaalschoolstraat-Zwijnaardsesteenweg

De buurtedekening Normaalschoolstraat-Zwijnaardsesteenweg adopteerden twee reuzen tijdens de carnavalviering van februari 1947: twee kinderfiguren, gewezen eigendommen van de Gentse liefdadigheidsinstelling 'Kinder-geluk'. Het kinderlijk uitzicht was duidelijk te zien aan het hoofd en de kledij, maar nu kregen ze een totaal andere betekenis. Hun personificaties waren twee vioolkrabbers uit de galerij Gentse typen die leefden in de jaren 1880-1890, beter bekend onder de naam **Tjaak de Spille** en **Ivo de Knuist**. In dialect betekent dat: de magere en de dikke. Tjaak en Ivo waren straatzangers die hun protestsongs door vioolgeknars begeleidden. Ze waren tijdgenoten van Karelke Waerie. Ze poogden ook een centje te verdienen in herbergen en bij gemakelijkheden. De Heer Jules Vanlaeres, bestuurslid van de dekenij, vestigde onze aandacht op een liedje dat toen over beide reuzen gezongen werd. Tijdens de eerste bevrijdingsfeesten werd het liedje de eerste zaterdag van september gezongen. Enkele woorden

zijn hem bijgebleven:

Tjaak waar es Ivo ? Ivo waar es Tjaak ?

Tjaak es in de vaart gevallen.

Ivo wist van niemendalle.

Tjaak waar es Ivo ? Ivo waar es Tjaak ?

Vanaf 1947 tot 1959 waren Tjaak en Ivo betrokken bij de jaarlijkse bevrijdingsfeesten. Nadien hoorden we van hen niets meer. Het deuntje "Tjaak waar es Ivo ? Ivo waar es Tjaak" was de enige herinnering die van de twee reuzen overbleef.

De vroegere buurtedekening Heuvelpoortstraat, thans Overpoortstraat, hernam in 1947 het oude kermisgebruik van 1904, de ommeegang met de reuzen, ze noemden **Kwinten** en **Amanda**. De namen zijn ontleend aan twee plaatsnamen in de buurt van het Sint-Pietersplein: Sint-Kwintensberg en Sint-Amandstraat. In 1948 kwam er een reusken bij, **Roland** was zijn naam, een herinnering aan Klokke Roeland in het Gentse belfort, daterend uit 1660. Omstreeks 1958 kwam een einde aan het reuzengezin. Sporen van de drie reuzen zijn in het Museum voor Volkskunde (nu: Het Huis van Alijn) bewaard gebleven. (18)

8. Dekenij Sleepstraat

We komen nogmaals op de H. Kerstparochie, 't Seleskest, terug, waar de aloude dekenij 'de Sleepstraat' gele-

De twee reuzen
Albrecht en
Isabella, in 1947
gecreëerd door
de Dekenij
Sleepstraat, zijn
nog steeds te
bewonderen in
Het Huis van
Alijn (voormalig
Museum voor
Volkskunde).
Hun geboorteak-
te berust in het
Reuzenarchief
van de KBOV.
De foto's tonen
de opstelling in
de Lange
Steenstraat waar
het museum eer-
tijds gevestigd
was.

gen is. De buurt gaat er prat op dat ze in 1604 het bezoek kreeg van de aartshertogen **Albrecht** en **Isabella**. De historische gebeurtenis werd in herinnering gebracht door het maken van de reuzen Albrecht en Isabella. D. Stampaert, antiquair uit de Sleepstraat, verleende hiervoor zij financiële en morele steun. Promotor was schepen J. Vermeulen. Voor het ontwerpen van de figuren en sieraden werd en beroep gedaan op de beeldhouwer Jan Anteunis (Gent, 1896-1973). De stedelijke Beroepsschool Carels-Nicaise zorgde voor de verdere realisatie van de figuren. Het waren prachtige reuzen, gelijkenis vertonend met onze reusken uit de 16de en 17de eeuw van Gent, Dendermonde, Geeraardsbbergen en Oudenaarde.

De eerste ommegang van Albrecht en Isabella was ook voor de buurtedekening een historische dag in haar geschiedenis. In 't gezelschap van vijf nieuwe stadsreuzen deden Albrecht en Isabella hun blijde intrede op 23 mei 1947 in de Grote Folklore- en Handelsstoet van de Federatie der Gentse Handelaars. De pronkstukken van de Sleepstraat namen ook deel aan het zilveren Jubileumfeest van de Bond, te Aalst op 1 oktober 1950. Albrecht en Isabella ontbraken evenmin op het Reuzenconvent te Wetteren op 27 maart 1655. Na de ommegang ontvingen ze de ereprijs voor het mooiste reuzenpaar. Het bergem en onderhoud van het vorstelijk paar was voor de buurtedekening geen makkelijke taak. De reuzen werden in 1966 toevertrouwd aan de Koninklijke Bond

van de Oost-Vlaamse Volkskundigen. In 1967 kregen de figuren, hun kledij en sieraden een *facelift*. Ze genoten een rustig verblijf in de kapel van het Museum voor Volkskunde, thans 'Zaal Jozef Vermeulen' genoemd.

Naar aanleiding van de herdenking van de 125-jarige verjaardag van de Gentse Feesten, in juli 1968, heeft kunstenaar Dirk Pauwels uit Mariakerke een kunstkeramiek vervaardigd (42 x 68 cm.) waarop de reuzen Albrecht en Isabella staan afgebeeld in gezelschap van Pierke. In 1974 werden de aartshertogen vereerd door het bezoek van koningin Fabiola aan het museum. De reuzen brachten zelf een bezoek aan koning Boudewijn en koningin Fabiola op het Sint-Pietersplein ter gelegenheid van de opvoering van het 'reuzenspel' op 15 juni 1980 tijdens de viering van 150 jaar Belgische onafhankelijkheid.

9. De Gentse stadsreuzen

In onze bijdragen over het 'Reuzenarchief' en 'De Gentse reuzen' hebben we meermaals de naam van advocaat Jozef Vermeulen (Moerbeke 1894-Gent 1956), vernoemd. Vermeulen was ondervoorzitter van de Bond, redactielid van Oost-Vlaamse Zanten, medestichter van het Internationaal Studiecomité voor Ommegangsreuzen en bovendien schepen van de stad Gent. Jozef Vermeulen is de promotor geweest van de historische reuzen die in de jaren 1947-1950 tot stand kwamen, dank zij de Koninklijke Unie van de Middenstand te Gent. Deze reuzen zijn tot op de

431

dag van vandaag nog altijd eigendom gebleven van deze vereniging, alhoewel het gebruikelijk is deze reuzen 'stadsreuzen' te noemen. Vermeulen schonk de naam stadsreuzen aan deze figuren omdat ze volgens de legende de stichters zijn geweest 'van de goede stede Gent'. De ontwerper van de stadsreuzen heette Olivier Piette, beeldhouwer (geboren te Gent in 1885). De realisatie van de ontwerpen werd toevertrouwd aan de leerlingen van de Stedelijke Beroepsschool Carels-Nicaise. Ze kwam tot stand tijdens de periode 1947-1950 onder vier benamingen: stedestichters, Romeins duo, Karolingers, Arnulfiden. De eerste vijf reuzen, twee stedestichters en drie Arnulfiden, deden hun blijde intrede tijdens de jaarlijkse Folklore) en Handelsstoet op 23 mei 1947, georganiseerd door de Federatie der Gentse Handelaars, thans Koninklijke Unie van de Middenstand.

De Gentse stadsreuzen vertegenwoordigen vier families die in de loop van duizend jaar geschiedenis bij de stadsontwikkeling betrokken waren. De eerste groep symboliseert de stichters: **Carinus en Gorduna** (1947) en hun dochtertje **Ganda** (1948). De tweede groep is het Romeins duo: **Nonkel Gaius en Tante Cesarine** (1948). De derde familie wordt vertegenwoordigd door: **Karlemanje** (1950) en **Roeland van Roncesvalles** (1949). De vierde familie vertegenwoordigt de Arnulfiden: **graaf Arnulf** (1947), zijn **dochter Lutgarde** (1947) en haar echtgenoot graaf **Wicman van Hameland**

(1947). We hoeven ons geen zorgen te maken over de historische waarheid van de namen der stedestichters van Gent. J. Vermeulen heeft ze ontleend aan de Gentse sagen die door Paul de Rijck werden neergeschreven in *Gentianen. Een resem oude Gentse sagen*, verschenen in 1955. (19)

In wat nu volgt willen we dieper ingaan op de historische waarheden in de sagen met betrekking tot de reuzenfiguren. De stedestichter Carinus wordt afgebeeld met wapenschild: een witte handschoen op een zwart veld. De voorstelling is algemeen bekend, zogezegd afkomstig van Keizer Karel, ontleend aan de boutade "Je mettrai Paris dans mon Gand". Die handschoen is geen anachronisme. De afbeelding "Gand" heeft wel iets te maken met de sage over de stedestichter nonkel Gaius, die naar verluidt met de Romeinse legioenen naar Gent kwam. Hij vond Gent zo mooi dat hij er wou blijven wonen. Gaius Antonius vond hier zijn echtgenote, de mooie Cesarine. Hij liet zich een kasteel bouwen op de plaats waar de stroom Scaldis (Schelde) en de rivier Legia (Leie) samenvloeiden. Boven de ingang van zijn kasteel liet hij de naam beitelen: G. Ant., dat wil zeggen Gaius Antonius. Zij die lezen konden spraken van het huismerk GANDA, de jaren nadien over Gent. Op die plaats zou Gent ontstaan zijn.

De naam Ganda, de naam van het dochtertje, is wel historisch verantwoord. Het is een toponiem uit de negende eeuw, wat betekend 'monding' of 'aan de monding' van Leie en Schelde (20)

Gentse stadsreuzen uit de jaren 1947-1948 (Koninklijke Unie van de Middenstand). Van links naar rechts: 1. hertog Carineus, 2. Ganda, dochter van Carineus en Gorduna, 3. Gorduna, vrouw van Carineus, 4. Nonkel Gaius, 5. Graaf Arnulf de Oude, 6. Cesarine, vrouw van Gaius, 7. Burggraaf Wicman, schoonzoon van Arnulf, 8. Lutgard, dochter van Arnulf en vrouw van Wicman (Foto Jules Slosse, Gent, 1948)

De derde familie situeren we eveneens in de negende eeuw. Karel de grote kwam in 811 naar Gent om er de vloot te inspecteren. De vloot werd in gereedheid gebracht tegen invallen van de Noormannen. Met Roeland belanden we bij de paladijn van Karel de Grote die in 778 in de slag bij Roncesvalles

tegen de Basken, de dood vond. Voor de Gentenaars is die naam innig verbonden met de Klokke Roeland die in het belfort hing. Nu staat de klok als monument opgesteld op het Emile Braunplein met de inschriften “k ben de Grote Triomfante. Geboren 1660. Klokke Roeland’s erfgenaam. Hier op rust 1950”.

Met de familie Arnulfiden gaan we terug tot de 10de eeuw. Arnulf de Grote was de derde graaf van Vlaanderen en verbleef op het Gravenkasteel. Hij speelde een voorname rol in de ontwikkeling van de Sint-Baafs- en Sint-Pietersabdijen. Zijn dochter Lutgarde was gehuwd met Wickman de Hameland. De nederzetting van de abdijen Sint-Baafs en Sint-Pieters waren een uitstraling voor de groei van de stad.

Als volkskundige en dichter was Jozef Vermeulen vertrouwd met de Gentse sagen, nog vóór het verschijnen van het boek van P. De Rijck in 1955. We leiden dit af uit de 'dichterlijke ontboezemingen' die Vermeulen onder het pseudoniem Joost Wielandt in dit tijdschrift in 1955 publiceerde. In de 'Keur uit Gentse Rijmen' komen alle namen voor die aan de stadsreuzen werden gegeven. Enkele van deze Gentse Rijmen dateren uit de periode vóór de intrede van de eerste stadsreuzen in 1947, ondermeer Ser Wicman en Lutgarde uit 1940, Carinus en Gorduna uit 1941, Graaf Arnuld uit 1946, Gaius, Cesarine en Ganda's liedekijn dateren uit 1955. (21) We laten Vermeulen aan het woord in enkele van zijn lofgedichten aan het adres van de Gentse stadsreuzen.

Welkom aan de reuskens Carineus en Gorduna

Het gedicht bestaat uit vier stroven en dateert uit 1941. De eerste strofe luidt als volgt:

Daar komen onze reuzen /
Plechtstatig aangezet,

Hun bolle wangen bleuzen / En
glunderen van de pret.

Ze dansen, daar ze treden, / Puur
van contentement:

Ze zijn toch zo tevreden / Terug te
zijn in Gent.

Ganda's Liedekijn

Het dochtertje van Carinus en Gorduna wordt bezongen in drie strofen. We citeren de tweede en derde strofe, daterend uit 1955:

2 Mijn paps heet Carineus, / Gorduna,
mijn mama,

Mijn peter nonkel Gaius, / Mijn
meter, holala,

Da's tante Caesarina / Uit 't schoon
Italia;

Die speelt de mandolina / met grote
maëstra (bis)

3 Zij zeggen dat mijn ouwers, - / En
ik geloof het ook -

De stichters en de bouwers / Zijn, in
der tijden rook,

Van onze Gentse stede, / Waarvan
ik ben 't simbool,

En op het hoofd draag mede / De
kroon als aureool.

Van Gaius en van Caesarien

De nonkel en tante van Ganda worden in vijf stroven bezongen. Het is een rondedans waarvan de partituur ons niet bekend is. We veronderstellen dat er tij-

dens de ommeegang met de reuzen halt werd gehouden. De kinderen dansten rond de reuzen al huppelend, hand in hand. We citeren de eerste en tweede strofe waarin we vernemen welke rol Gaius en Caesariën gespeeld hebben in de stichting van de stad. Het stuk dateert uit 1955.

- 1 Daar zijn dus weer uit Romen, / Uit 't appelsieneland,
Te Gent teruggekomen / Oom Gaius en Matant:
Hij is een hoge here, / Zijn borste blinkt van 't goud.
En tante al even zere / Van luxe en opschik houdt:
- 2 Ja, nonkele, wij weten / Wat wij U zijn verplicht:
Wat werk gij hebt gekweten, / Als Gent gij hebt hersticht.
Gij moest zo hard slameuren, / Gij hebt het zelf gezeid,
Dat 't al nog moest gebeuren / In uw vrije tijd:

Reuzenlied van Graaf Arnulf

Het lied omvat drie strofen met eenzelfde refrein. Datering: 1946.

- 1 Graaf Arnulf, genaamd de Grote / Is voorwaar een grote baas
Na veel druk. Zijn landgenoten / bracht hij redding en solaas,
Vrijheid schonk hij ook en vrede, / Zwart op wit op perkament,
Aan de stichters van de stede / In de

vrije kuip van Gent.

Refrein

Graaf Arnulf, trala, liere / Vader van het vrije Gent

Passend is 't dat wij U vieren / In het duizendjarig Gent

Ser Wicman van Hameland

De tekst is een lied met aangepaste rondedans. Zes strofen. Gedateerd 1940.

- 1 Ser Wicman, heer van Hameland,
Die kwam te Gent eens aangeland.
Hij vond het daar zodanig goed
Aan de oevers van de Scheldevoed,
Dat hij van Gent niet weg en kon,
En daar zijn draadje verder spon.
- 6 Ser Wicman werd, 't is wel bekend
Een authentieke graaf van Gent;
En 't oude plekje weidegrond,
Waar Wicman eens zijn bruidje vond,
Al graast, voorwaar, er koe noch veers,
Heet nog altijd "Minnemeers".

De grootste vent van Gent

Het lied bevat vier strofen, elk met een verschillend refrein, daterend uit 1940.

- 1 En de grootste vent van Gent / 't is de Reuze, 't is de Reuze
En de grootste vent van Gent / 't is de reuzegom van Gent

Refrein

Eia : Eia : Hoepasas : / Vivat onze Reus, viva:

Vivan onze Reuzen.

De stadsreuzen hebben in de loop van hun geschiedenis meermaals de rol vervuld van afgevaardigde van de Gentse reuzenfamilie. Toen in 1950 de hele historische familie verenigd was, namen ze jaarlijks deel aan optochten die door de Koninklijke Unie van de Middenstand georganiseerd werden. De dragers van de talrijke reuzen werden hoofdzakelijk gerecrueteerd uit het personeel van de stedelijke plantsoendienst.

De eerste uitstap die de stadsreuzen maakten was naar **Aalst**. Op zondag 1 oktober 1950 greep in Aalst de **Alfons De Cock-herdenking** plaats in het kader van de vierde Provinciale Najaarscultuurdag, in samenwerking met de Bond die toen zijn 25-jarig jubileum vierde. In de namiddag greep de optocht van een zeventigtal Oost-Vlaamse reuzen plaats. Als ambassadeur van de Gentse reuzenfamilie waren de tien stadsreuzen aanwezig.

Een onvergetelijk schouwspel van reuzen greep plaats te **Rijsel** op het **reuzencongres** van 21 mei 1956, waar een honderdtal reuzen aanwezig waren, waaronder de Gentse stadsreuzen. We citeren uit het verslag van J. Vermeulen: "De reuzen van Gent kwamen in gesloten formatie aangezet. Statisch en deftig, al wat ge wilt, maar wat jong gewriemel daaromheen zou stellig hun optreden nog al wat meer ontvankelijk maken. Gandaatje, het jonge wicht, trippelde

even jeugdig en fleurig als altijd tussen de strenge vader Carinus en de gemoeidelijke moeder Gorduna met de grote ogen, gevolgd door het Romeinse koppelpel Nonkel Gaius en Tante Caesarina. Daarop volgde het Karolingisch tweetal: Karlemanje en zijn neef paladijn Roeland, in al hun waardigheid. Dan kwamen de Arnulfiden aan de beurt: Graaf Arnuld met Wicman en Lutgarde, respectievelijk zijn schoonzoon en z'n dochter". (22)

Op 8 oktober 1966 had in het Feestpaleis van het park te Gent een groot feest plaats, georganiseerd door het **Gemeentekrediet van België**. De tien stadsreuzen waren er te gast. Het Gemeentekrediet had bij die gelegenheid een subsidie verleend voor het herstel van de stadsreuzen. (23) Het folkloreatjaar 1974 startte op 28 januari met een bezoek van **koningin Fabiola** aan het Museum voor Volkskunde. Langs de gevel van het museum was een erehaag van Gentse stadsreuzen opgesteld. Op de binnenkoer van het museum vroeg de koningin uitleg over de namen van de reuzen, over hun constructie en over de dragers. Ik genoot de eer aan de koningin de nodige informatie te verstrekken. (24)

In de loop van 1974 werd voor de eerste maal een **folkloretoet** ingericht. Als waardige vertegenwoordigers van de reuzenfamilie hebben de stadsreuzen in deze stoet hun eerste Gentse ommeegang meegemaakt. Deze traditie werd in de loop van de jaren in ere gehouden. In 1996 werd de 23ste reuzenommeegang gevierd. (25)

436

VERLEDEN JAERE ZELF NAË GHENDT
 ROELAND HEEFT DEN WEEGH VERKENDT;
 ALLES WARD SO WEL BEVONDEN
 DAT NU KONNEN W'U VERKONDEN
 DAT, AI, TE BEQUAEMER TYD,
 WAT ONS HERTE SEER VERBLYD,
 KARLEMANJE HEEFT BESLOTEN
 IN DEN RAED VAN SINE GROTEN
 DAT IE MET SYN PALADYN
 SOU TOT GHENDT WEUNAGTIG SYN.
 HOOGST VEREERD OM SINE KEUSE
 SYN UW NEGHEN GHENTSE REUSEN.
 DIES SI BEDEN U : COMT SIEN
 NAER UW REUSE NOMMER THIEN,
 HOOGH EN WYS END'EEL EN SCRANDE.
 SEGH DAT VOORT DEN EEN DEN ANDER,
 WANT SIN SCRIVER HEEFT GESCREVEN
 DAT HY SEER VEEL AGTERNEVEN
 VAN SIN GOEDE GANDA-LIEN
 BI SIN INTOGT WENST TE SIEN.
 WILT GY JONNEN HEM DIE ERE,
 DANCKEN U, BI VOORBAET, SERE.

DIE REUSEN AL VAN GHENDT.

INNE DIE PAESMAENDE
 VAN 1950.

De Gentse reus Karlemanje (Karel de grote) uit 1950 (Foto A. De Vogelaere)

Ook de viering van de 150ste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid, op 15 juni 1980, ging gepaard met een groots opgezet reuzenfeest, in aanwezigheid van koning en koningin. Met 120 Oost-Vlaamse reuzen werd toen *Het reuzenspel*, van scenarist Freek Neiryndck, opgevoerd. De stadsreuzen (stedestichters) vertegenwoordigden Gent. Ze werden door het publiek hartelijk onthaald.

We mogen deze paragrafen over de Gentse stadsreuzen niet afsluiten zonder de naam te vernoemen van de verdienstelijke reuzenvriend Willy De Smet, voorzitter van de Koninklijke Unie van de Middenstand. Reeds vele jaren heeft hij met belangstelling en zorg gewaakt over het behoud en welzijn van de stadsreuzen, eigendom van de Koninklijke Unie. Het was trouwens de Unie die in september 1952, tijdens de Bloemencorso een nieuw gezin in de reuzenfamilie binnenbracht: de **Loze Vissertjes en 't Molenarinnetje**. Ze vertegenwoordigen de Heirnisbuurt met de visnamen: Snoek-, Forel-, Tarbot-, Karper- en Zalmstraat. Bij de inhuldiging waren 't Loze Vissertje en 't Molenarinnetje vergezeld van vier reuzenvissen de snoek, de forel, de tarbot en de karper. Het zijn eendagsvisjes geweest, 't jaar nadien waren ze uit de Bloemencorso verdwenen.

't Loze Vissertje en 't Molenarinnetje maakten ook het Reuzencongres mee te Rijsel in 1956, samen met tien andere stadsreuzen. De Bloemencorso van 1968 was noodlottig voor de reuzen.

halfweg de ommegang stuikten de reuzen in mekaar. De vreselijke virus, de memel, had hun wijmen gestel totaal ondermijnd. 't Loze Vissertje en 't Molenarinnetje beleefden een korte herstelperiode. Vanaf de jaren 1970 verschenen ze opnieuw op het podium in het gezelschap van de stadsreuzen. Vanaf 1974 namen ze jaarlijks deel aan de feeststoet van de Gentse feesten. Beiden waren ook te gast op buitenlandse ommegangen. In 1994 en 1995 waren ze te gast in respectievelijk Maastricht en Amiens.

10. Gebuurtedekenij Drongensesteenweg

De gebuurtedekenij van Drongensesteenweg, Weverstraat en Schrijnwerkerstraat vierde in augustus 1951 de doopplechtigheid van een reuzenkind Dora. Peter en meter werden plechtig ten huize afgehaald en overgebracht naar de Centrale van de Radio-uitzendingen aan de Drongensesteenweg, waar het reuzinnetje gedoopt werd. Zoals gebruikelijk op dergelijk feest werd ook hier het doopsuiker uitgedeeld. Gebruik makend van het buurtfeest, maakte **Dora** kennis met de burens en nam ze deel aan de feestelijkheden. Bij het sluiten van de wijkkermis mocht Doa meegaan met het wandelconcert en met de kaarskensprocessie, ... van herberg tot herberg. Dora was zeer geliefd. Haar naam prijkte in elk feestprogramma: "ons reuzenkind". In 1972 stak Dora helemaal in een wit kostuum. Van het buurtfeest gebruik makend vierde men haar plechtige com-

439

munie. Uit de informatie die ons door de voormalige dekenin, Mevr. Rita Van Coile-Crommelynck, verschaft werd, had reuzin Dora in de jaren 1960 en 1970 drukke bezigheden. Waar er kermis gevierd werd, of waar er optochten gehouden werden, binnen en buiten de dekenij ... ze was altijd aanwezig en leefde met de mensen mee. Rond de jaren 1985 geraakte Dora op het achterplan. Blijkbaar was haar rolletje uitgespeeld. Ze werd opgeborgen. Reuzenkind en ommegangen behoorden tot het verleden.

11. Van Beverenplein

In de buurt van het Van Beverenplein en de Rijkhovelaan zijn de straatnamen ontleend aan bloemen: anjelier, chrysan, dalia, fuchsia, enz. Terecht mag deze buurt de 'bloemenkenswijk' worden genoemd. Na de bevrijding in 1944 startte men opnieuw met de vroegere buurtfeesten daterend uit de jaren 1920. De grote attractie van de jongste feesten was een handels- en reclamestoet. In 1952 kwam de attractie van een reus aan de beurt. De 'bloemekenswijk' vond onmiddellijk de gepaste naam; de reus werd **Bloemist** benoemd. Aan de Wondelgembrug werd Bloemist verwelkomd. Van daar trok de stoet naar het Van Beverenplein vergezeld door een klinkende fanfare en joelende menigte. Hier bevond zich het feestcomité met de afgevaardigden van het stadsbestuur. De blijde intrede van reus Bloemist beleefde vele jaren een heruitgave op de zaterdag van de buurtkermis. Op zondag

stapte Bloemist vooraan in de handels- en reclamestoet.

In 1964 deed de reus zijn laatste omme-gang en nadien verdwenen alle sporen van zijn bestaan. In de feestviering van het 50-jarig jubileum van de buurtkermis in 1969 was reus Bloemist de grote afwezige.

12. De jaren 1960 en 1970

Op 23 juni 1963 greep te Gent de 'triumftocht der reuzen in Vlaanderen' plaats, georganiseerd door de Vriendenkring Hou ende Trouw met de medewerking van Fedekam (Oost-Vlaamse Federatie [van] Muziekmaatschappijen). Een hondertal reuzen namen toen deel aan een grote optocht van wel twintig muziekkapellen en talrijke dans- en zanggroepen. De triomftocht groeide uit tot een familiaal bezoek aan de Gentse reuzen.

In augustus 1964 kwam in de Sint-Jozefparochie een historische reus tot stand, **Rabot** genaamd. Hij paste uitstekend in het kader van de historische, krijgshaftige, vredelievende Gentse reuzenfamilie. De naam is ontleend aan het monument het Rabot, gebouwd in 1489 als versterking van een sluis op de Lieve. De Duitse keizer Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519) belegerde Gent in 1488. Hij poogde de stad via de Lieve te veroveren. De Gentenaars brachten ter hoogte van de Lieve aarden versterkingen aan en boden veertig dagen weerstand aan het beleg. De keizer blies de aftocht en in 1489 werd de

overwinning gevierd door de bouw van de triomfpoort, het Rabot met de drie torens op de Lieve. De reus Rabot is getooid in Middeleeuwse kledij van her-tog, met een grote pluim op de hoed, met zwaard aan de zijde, wapenschild met de drie torens - het Rabot - op de borst. De reus vertolkt het symbool van de stad Gent, die Fiere. Hij past uitstekend bij de historische figuren uit de reuzenfamilie. De eerste tien jaar woonde Rabot in de Kring van de Sint-Jozefsparochie. Hij was in de buurt gekend en bemind, vooral bij de jeugd. Ook deze reus kende een kortstondig bestaan. Omstreeks 1970 bleef het para-depaardje van de Sint-Jozefsparochie weg uit het volksleven in de buurt. Rabot speelde geen rol meer bij feestelijkheden. De oudere generaties hebben nog vage herinneringen aan zijn figuur en symbool. Met de Vlaamse dichter Albrecht Rodenbach (1856-1880) kunnen we het verhaal van reus Rabot beëindigen met het slotwoord uit het bekend gedicht 'Fierheid': "Waar is der ouderen fierheid nu gevaren?".

Het folklorejaar 1974 was niet aan de aandacht van de dekenij Sint-Pieters-Buiten ontsnapt. J. Redel had het initiatief genomen voor een tentoonstelling over 100 jaar Sint-Pieters-Buiten. Ze greep plaats in de maanden augustus-september in het filiaal van de Generale Bank aan de Kortrijksesteenweg. Gebruik makend van de vele herinneringen uit het vroegere volksleven, werd op 30 augustus, tijdens de kermisdagen, de oude reus Jan Ganzendries van onder

het stof gehaald. het jaar nadien kreeg Jan opnieuw Mie t' Zieklien tot bruid. Aansluitend bij de oudere traditie van de Boerendinsdagvrienden, vergezelden boerkens en boerinnekens het reuzen-paar. Het huwelijk bleef niet zonder gevolg. Op zaterdag 28 augustus 1976 was het feestprogramma van de dekenij goed gevuld. Om 16 uur: rondgang met de muziekmaatschappij Sint-Cecilia van Sint-Kruis-Winkel met de reuzen Jan en Mie. Om 19u30: doop van de reuzen-tweeling. Het huwelijksboekje werd bovengehaald. De ambtenaar van de burgerlijke stand schreef datum en voor-namen van de reuzentweeling in het boekje: "Gent 28 augustus 1976: **Fons** en **Fien**. Doopsel in de jongensschool van Sint-Pieters-Buiten". Het reuzenge-zin heeft de kermessen van de jaren 1980 niet lang overleefd. Ook Jan en Mie kregen de memelziekte. Ze gingen eraan ten onder. De reuskens Fons en Fien bleven van de vernieling gespaard. De kledij bleef bewaard, maar de twee-ling kwam niet meer op straat. De kle-ding kreeg een voorlopige verblijfplaats in een garage. ⁽²⁶⁾

Tijdens de carnavalfeesten van februari 1975 merkten we in de optocht de reus **Karelke Waerie** op, vergezeld van de fanfare *De Lochte Genteneers*. Het initiatief en de vervaardiging van de reus hadden we te danken aan de vzw Trefpunt, bij Sint-Jacobs, meer in het bijzonder aan Walter De Buck (°Gent 1939). Karel Waerie (1842-1898) was een bekend figuur, het prototype van de Gentse volkszanger. Bij de aanvang van

de jaren 1900 kende elke Gentenaar een paar liederen uit het repertorium van Karelke Waerie. Tijdens de Gentse Feesten stond de reus nabij het podium bij Sint-Jacobs. Karelke moest niets anders doen dan kijken en luisteren. Wat er in zijn hoofd omging bij al dat gedoe en lawaai hebben we niet kunnen achterhalen. Het jaar nadien kreeg Karelke tijdens de Gentse Feesten (1976) naast zich het gezelschap van **Hélène Marechal**, eveneens een creatie van Trefpunt. Haar intrede als reuzin had ze toen reeds achter de rug met de optocht, tijdens de carnavalsviering, van 'De Lochte Genteneers'. Tot vandaag is de figuur van Hélène Marechal bij de oudere generatie bekend gebleven als de volkszangeres met haar mooie ogen en haar gouden hart. Hélène werd geboren in Gent op 31 december 1893; in het geboorteregister stond ze ingeschreven als Sidonie Van Larebeke. Ze overleed in 1970. Zoals bij reus Karelke het geval was, was haar taak als reus louter figuratief.

De reuzen Karelke en Hélène zijn eendagsreuzen geweest. Ze hebben de Gentse Feesten van 1976 niet overleefd. Na de 'Dag van de lege Portemonnees' van de feesten hebben we de zwaar gehavende reuzen zien liggen achter het podium. Ze hadden blijkbaar genoeg gezien en meegemaakt. De gedachtenis aan de figuur van Karel Warie werd hersteld door het monument Charelke Waerie, bij Sint-Jacobs, een creatie van Walter De Buck. Het monument werd op 9 juni 1989 aan het stadsbestuur geschonken.

Ter gelegenheid van de vlasfeesten op de Vlasmarkt (in de buurt van Sint-Jacobs), kwam tijdens de Gentse feesten van 1975 de reus **Pol de Vlasboer** tot stand. Zijn figuur herinnert aan de vroegere vlasboeren en 'voermans' die met hun paard en wagen het vlas vervoerden. De grote promotor van de reus Pol de Vlasboer was Pol 't Joen, bezieler van de vlasfeesten. De figuur is niet enkel een herinnering aan de vlasboeren en vlashandelaars maar ook aan de kantwerksters die het vlas tot draad sponnen waarmee het kantwerk geklost werd. Reus Pol en de kantwerksters hebben gedurende een vijftal jaren hun best gedaan om de stand tijdens de Gentse Feesten in leven te houden, maar omstreeks 1980 is reus Pol van het toneel verdwenen. 't Joen bewaart nog steeds het hoofd van de reus.

In 1976 ging in de Bloemenkenswijk een oude wens in vervulling, nl. tijdens de buurtfeesten nogmaals een reus te mogen terugzien. De vroegere reuzenbloemist was herrezen en kreeg nu de naam **Berten**. De reus werd feestelijk ingehuldigd met een stoet van majoretten. Zijn reuzencollega Jan Ganzen-dries, de boerkens en boerinnkens van 't Zieklien kwamen Berten de bloemist gelukwensen en vierden mee feest in de dekenij. In 1977 werd voor de 58ste keer de bloemenkenskermis georganiseerd. Reus Berten was van de partij, in al zijn glorie en onder grote belangstelling van burens en kijkers. Jaarlijks verliet Berten in juli zijn bergplaats en zijn tuintje om deel te nemen aan de dekenijfeesten. Na enkele jaren kreeg Berten

last van eenzaamheid. De buurtedekening schonk hem een echtgenote, **Martha**. Haar naam was ontleend aan een volkstype uit de wijk die honderd jaar geworden was. Op 2 juli 1994, tijdens de buurtfeesten, traden Berten en Martha in het huwelijk met de daarbijhorende formaliteiten: geboorteakte, doopsuiker, redevoeringen, enz. Tot op heden leeft het reuzengezin gelukkig en in vrede. Op de dekenijfeesten zijn ze nog steeds aanwezig, staande als een jong koppel op een wagen, voortgetrokken door een personenwagen. (27)

Tijdens de buurtfeesten in de dekenij van de Zwijnaardsesteenweg van 1977 hoorde men een nieuw geluid van en over de vroegere reuzen. De reuzen **Tjaak** en **Ivo**, de straatzangers, bekend door het lied "Tjaak waar is Ivo? Ivo waar is Tjaak?", waren teruggekeerd. Opnieuw namen ze deel aan de traditionele avondstoet, omringd door dansende en zingende kinderen. De reuzen hadden hun volwassenheid afgelegd. Ze waren reusjes, met oorspronkelijke personificatie vanaf hun geboorte in 1957, toen ze nog kinderen waren van de Liefdadigheidsinstelling Kindergeluk.

Het decennium 1970 kunnen we afsluiten met een kroostrijk reuzengezin. Het ontstond tijdens de buurtfeesten in de Sint-Bernadettestraat in het jaar 1977. Voorzitter Charles Wyckaert en zijn bestuursleden wensten wat vernieuwing te brengen in de wijkkermis. De idee om een reus in de buurt op te nemen werd goedgekeurd. Over de naam van de reus werd heel wat gediscussieerd.

De kristelijke naam Sint-Bernadette van de parochie en de straat leende er zich niet toe een reuzin Bernadette in het leven te roepen. Uiteindelijk ontdekte men dat de naam **Bernard** het best Sint-Bernadette kon vertegenwoordigen. Zo kwam reus Bernard tot leven. Aangezien Gent een bloemenstad is, kon Bernard beschouwd worden als het prototype van de tuinbouwer: Bernard de Bloemist.

Voor het ontwerpen en maken van de figuur werd beroep gedaan op de hobby-houtsnijder Leon De Keukelaere uit de buurt voor het beeldhouwen van het hoofd. Als model werd een gelijkennis gemaakt met het hoofd van de overleden zoon van de beeldhouwer. De eerste uitstap, in augustus 1977, was een meevaller voor Bernard. Bij het bekijken van de reus was men van mening dat Bernard niet geschapen was om alleen te blijven. De keuze van reus Bernard viel op reuzin **Margriet**. Tijdens de kermis van 1978 traden zij in het huwelijk. Tijdens het Jaar van het Kind 1979 werd uit het reuzenpaar een **zesling** geboren en bovendien adopteerden Bernard en Margriet nog een zevende kind, een vondeling. De reuzenkinderen heetten: **Flor, Roos, Roeland, Marie-Roos, Waldo, Rosalinde en Astrid**. In de optochten zijn de reusjes jongens en meisjes met een gebeeldhouwd hoofdje. Wanneer ze met de reuzenwagen meerijden nemen de kinderen hun hoofdje mee. In 1980 nam het kroostrijk reuzengezin deel aan het Reuzenspel op het Sint-Pietersplein. Tot

op heden hield het gezin stand. De afgelopen jaren maakten ze vijf tot zes uitstappen per jaar in en buiten de buurt. Om de hoofdjes beter te kunnen bewa-

ren werden ze in mei 1996 tijdelijk ondergebracht in het Museum van de Heemkundige en Historische Kring Wondelgem.

(wordt vervolgd)

NOTEN

- 1 DAEM (M.). Het Oost-Vlaams reuzenarchief. *OVZ*, 72 (1997), p. 53-56.
- 2 *OVZ*, 67 (1992), p. 87-178.
- 3 DAEM (M.). Het Heiligbloedkapelletje van Ekkergem. *OVZ*, 69 (1994), p. 158.
- 4 BILLET (J.). *Politije Boeck*. Stadsarchief Gent, Ms. 1 GD.
- 5 BILLET (J.). *Op. cit.*, deel VI, p. 2-3.
- 6 FRIS (V.). *Histoire de Gand*, Gent, G. De Tavernier, 2de uitg., 1930, p. 253.
- 7 Universiteitsbibliotheek Gent, nr. G. 3472: kopergravure 55 x 92 cm., 1687. De kopie in het Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer, L 5/1 is niet correct.
- 8 DAEM (V.). Reuzendieren in Oost-Vlaanderen. *OVZ*, 68 (1993), p. 170.
- 9 VAN BOST (F.). *Prentkaarten van de Exposition Provinciale 1899*. Studie in voorbereiding.
- 10 *Het Guldenboek der Provinciale Tentoonstelling van Oost-Vlaanderen*. Gent, I. Vanderpoorten, 1899, 224 p., hier p. 66, 80-81 en 208. We raadpleegden het exemplaar in de bibliotheek van de provincie Oost-Vlaanderen.
- 11 *Gazette van Gent*, 232ste jrg., nr. 142, 20 juni 1899, nr. 143, 21 juni 1899, nr. 147, 26 juni 1899 en nr. 149, nr. 28 juni 1899.
- 12 *La Flandre libérale*, 25ste jrg., nr. 173 22 juni 1899, nr. 174, 23 juni 1899, nr. 175, 24 juni 1899, nr. 178, 27 juni 1899.
- 13 DHANENS (E.). Sint-Niklaaskerk. Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen. *Provincie Oost-Vlaanderen. Kultureel Jaarboek*, Gent, 1960, p. 106: epitaf O. van Minjan, houten paneel 79 x 54 cm.
- 14 FRIS (V.). Olivier van Minjan. *Volkskunde*, XVIII (1906), p. 80-82.
- 15 *Het Gulden Boek...*, p. 82.
- 16 VERMEULEN (J.). Hoe heten onze reuzen? Proeve van inventaris. *OVZ*, 25 (1950), 24, voetnoot 4.
- 17 *OVZ*, 2 (1927), p. 49-56, foto van de reuzen van de Heuvelpoort.
- 18 *OVZ*, 51 (1976), p. 197: geïnventariseerd onder nr. VG 73-276.
- 19 DE RYCK (P.). *Gentianen*. Gent, Dienst voor Toerisme, 1955, 67 p.
- 20 GYSSELING (M.). *Gent's vroegste geschiedenis*. Gent, Standaard Boekhandel, 1954, p. 15.
- 21 WIELANT (Joost). Reuzenrijmen. *OVZ*, 30 (1955), p. 108-114.
- 22 VERMEULEN (J.). Het Reuzencongres te Rijsel. *OVZ*, 32 (1957), p. 11.
- 23 VANKENHOVE (R.). Verslag Feestkomitee 1966. *OVZ*, 41 (1966), p. 250.
- 24 WEZE (G.). Hare Majesteit Koningin Fabiola in het Museum voor Volkskunde. *OVZ*, 49 (1974), p. 42.
- 25 Statutaire vergadering 1974. Gentse Kermisstoet, Folklore Jaar 1974. *OVZ*, 49 (1974), p. 232.
- 26 Met een hartelijk dankwoord aan Gaston Van de Velde, baljuw en conservator van de dekenij Sint-Pieters-Buiten voor de informatie en documentatie.
- 27 Informatie ontvangen van Mevr. J. Poelman, dekenin van de Bloemenwijk, Maisstraat 53, Gent.

HET HUIS VAN ALIJN. TERUGBLIK 2000 - ACTIVITEITEN 2001

Sylvie DHAENE

Op zondag 17 december 2000 stelde het Huis van Alijn haar jaarprogramma van 2001 voor. Voor de lezer van OVZ zetten we alles nog even op een rijtje en blikken we terug op 2000.

Zoals u weet (OVZ - 2000/1), zijn we in 2000 gestart met de uitvoering van de eerste fase van de vernieuwde presentatie van de permanente collectie. Gespreid over vier jaar zullen vier thema's worden uitgewerkt: levenscyclus, (volks)geloof, ambacht en handel, vrije tijd en ontspanning. Door middel van deze thema's proberen we een beeld te scheppen van het dagelijkse leven in deze stad rond 1900. Het wordt een tijdloos verhaal over mensen en de wijze waarop ze hun leven vorm geven.

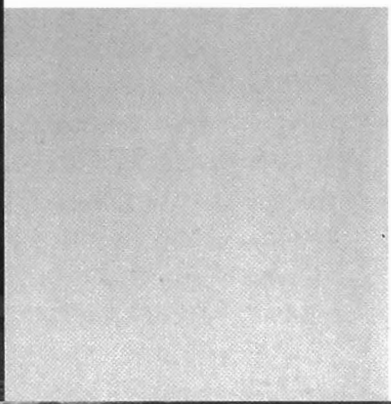
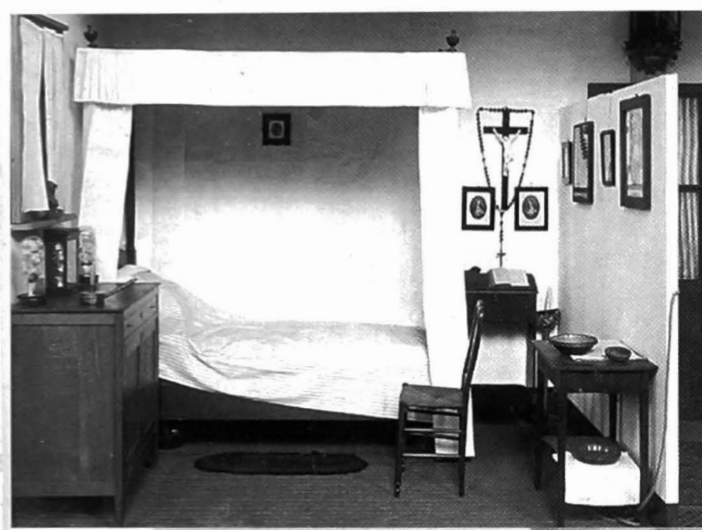
De opstelling *Pillegift en Engelenbrood* is het eerste resultaat van deze vernieuwing. Bijzondere aandacht gaat uit naar de rituelen bij overgangsmomenten van geboorte tot dood en de wijze waarop die momenten werden beleefd in het Vlaanderen van weleer. Door middel van een open presentatie en een frisse vormgeving proberen we een herwaardering van de verzameling voorwerpen die betrekking hebben op het thema levenscyclus te bewerkstelligen. Voor deze opstelling werd dan ook volledig geput uit de bestaande collectie. Onderstaande foto's tonen niet alleen dat alle aandacht uitgaat naar de voorwerpen zelf maar ook dat er her en der naar vroegere opstellingen wordt gerefereerd.

De opstelling volgt niet het traditionele stramien zoals gebruikelijk in andere

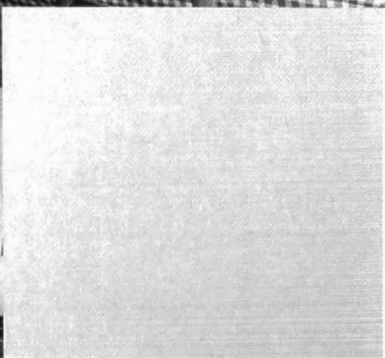
musea voor volkskunde. Er is niet gekozen voor een chronologische opstelling van de wieg tot het graf en ook werd het strikt educatieve karakter vermeden. Wel werd geopteerd voor een opstelling waarbij de bezoeker in contact wordt gebracht met voorwerpen die het gebeuren van geboorte, liefde, leven en dood op een associatieve manier evoceren. De zintuiglijke ervaring, de herinnering en de impressie worden prioritair gesteld. De voorwerpen in hun 'pure zijn' zijn de media die de bezoeker reflectiemogelijkheden aanbieden, niet één of andere modieuze interactieve techniek. De opstelling pretendeert ook niet af te zijn, maar zal zich doorheen de tijd verder ontwikkelen. Andere voorwerpen zullen de opstelling vervoegen, bepaalde aspecten zullen in dialoog met tijdelijke tentoonstellingen worden uitgewerkt, levensverhalen zullen worden geïntegreerd, enz.

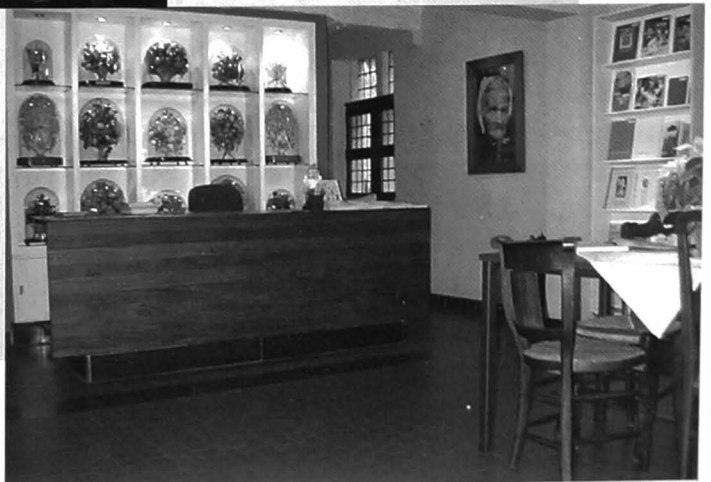
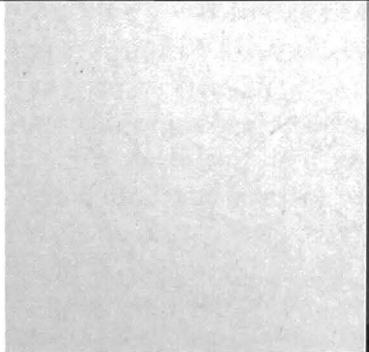
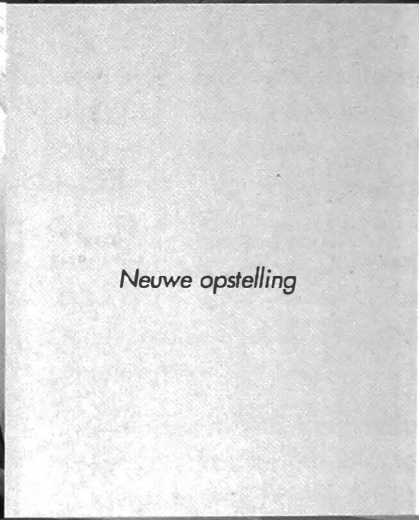
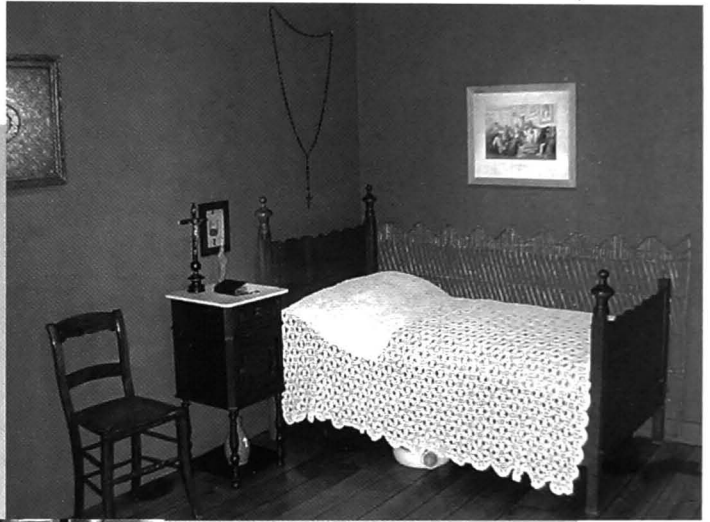
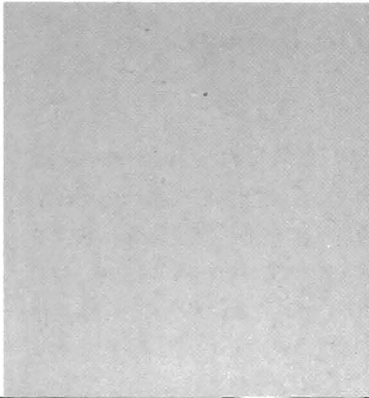
In de nieuwe inkombalie vindt de bezoeker informatie over de geschiedenis van het museum en de collectie, alsook over de historiek van het gebouw. Aan de hand van het getoonde beeldmateriaal wordt ook hier duidelijk dat enkel die ingrepen aan het gebouw worden gerealiseerd die terugkeren naar een meer oorspronkelijke toestand van het Kinderen Alijns Hospitaal.

Naast de aandacht voor de eigen traditie en gebruiken die we in de permanente collectie tot uiting brengen, werd in 2000 ook gestart met tijdelijke tentoonstellingen over andere (volks)culturen. Op die manier proberen we een dialoog

Oude opstelling van meer dan 50 jaar geleden

aan te gaan met andere culturen. Anno 21ste eeuw behoort het immers tot de maatschappelijke taak van een museum voor volkskunde om respect en begrip voor de eigen en andere culturen te helpen uitbouwen. De tentoonstelling *Arte Popular do Brasil* beet hiervoor de spits af.

In 2000 werd ook gestart met de uitgave van een reeks publicaties waarbij in elke uitgave telkens een ander aspect uit de permanente opstelling uitgebreid wordt belicht. Aan het einde van de volledige herinrichting in 2003 zullen vier reeksen rond de vier pijlers zijn opgestart. Op dit moment zijn reeds twee uitgaven rond het thema levenscyclus gerealiseerd. De eerste uitgave 'Drempelmomenten' belicht de wijze waarop overgangsrituelen in drie verschillende culturen worden beleefd. Vlaamse gebruiken worden naast Turkse gewoontes en gebruiken uit de Papoease cultuur geplaatst. In de recente publicatie 'Rituelen in beweging' wordt een indringend beeld over de evolutie in de beleving en de ervaring van overgangsfasen in het leven in de negentiende en twintigste eeuw in onze samenleving geschetst en wordt dieper ingegaan op de wijze waarop rituelen vandaag worden beleefd.

In 2001 worden de beleidslijnen die in 2000 werden uitgezet verder uitgewerkt. In januari wordt gestart met de vernieuwing van de vleugel aan de straatkant. Op de bovenste verdieping wordt het thema *vrije tijd en ontspanning* en op het gelijkvloers het thema *handel* gepresenteerd. Op zondag 20 mei wordt in het

kader van de open museumdag de nieuwe vleugel aan het publiek voorgesteld.

Van 3 februari tot 11 maart wordt i.s.m. de Federatie van Vooruitstrevende Turkse Verenigingen het werk van twee Turkse kunstenaars in het Huis van Alijn tentoongesteld. Meral Sariali Tandirli volgde keramiek aan de Kunstacademie van Istanbul en stelde voor de eerste maal tentoon in Parijs in 1991 samen met de Franse 'Artistes du Marais'. Zij leeft en werkt in Parijs. Ismail Yildirim studeerde schilderkunst aan de Academie voor Beeldende Kunsten in Istanbul. Ook hij werkt en leeft in Parijs. Hij werkte samen met de bekende filmproducer Yilmaz Güney. In Cannes waren ze laureaat met de films 'Troupeau', 'L'Ennemie', 'Le Mur' en 'Yol'. Beide kunstenaars stelden reeds tentoon in verschillende Europese steden.

In het kader van de campagne 'donderdagavond = museumavond' van de Vlaamse Museumvereniging waarbij elke donderdagavond in Vlaanderen en/of Brussel tenminste één museum gratis open is tot 22u, houdt Het Huis van Alijn haar deuren open op donderdag 8 maart. Tijdens deze nocturne komt Mevr. Temmerman, de eerste meter van het museum, een causerie houden over snoepgoed, meerbepaald over de herkomst van de Gentse benamingen.

Op 13 april opent een tentoonstelling over Nagaland. Deze tentoonstelling, die loopt tot 1 juli, brengt een fascinerend beeld van deze gewezen koppen-snellers, hun kunst, cultuur, origine en wereldwijde verwantschappen. Gelegen in het Noord-Oosten van India herbergt deze deelstaat een aantal etnische groepen. Hoewel veel van de traditionele praktijken aan het verdwijnen zijn of reeds verdwenen zijn, is het gebied, ook omwille van de politieke situatie (het streven naar onafhankelijkheid), nog steeds niet gestabiliseerd en is de toegang voor buitenlanders uiterst moeilijk. De beperkte toegang brengt met zich mee dat de kennis over de kunst en de cultuur van de Naga's nog steeds zeer beperkt is. Naast de steen- en houtsculpturen zijn het vooral de sieraden en andere opsmukartikelen die enigszins bekend zijn. In het verleden werd er in Europa over Nagaland slechts één tentoonstelling georganiseerd. Dit was in 1992 in Italië, Bergamo in de Galleria Lorenzelli. De tentoonstelling

in het Huis van Alijn wordt dus een primeur voor België. De voorwerpen behoren tot privé-collecties en zijn nog nooit eerder tentoongesteld. Qua thematiek sluit deze tentoonstelling aan bij de permanente opstelling *Pillegift en Engelenbrood* daar de wijze waarop overgangsrituelen worden vorm gegeven ook hier het hoofddaccent zijn.

In de lente – data nog te bepalen - worden in het kader van de lezingencyclus *De Ontgrenzing, Een andere kijk op volkscultuur* enkele lezingen georganiseerd waaraan uitstappen zijn gekoppeld. Zo gaan we op zoek naar molens, mottes, bedevaartkapelletjes in het Vlaamse landschap en sporen we streekdialecten op.

Aan de vooravond van de Gentse Feesten nemen de tuinkabouters het roer over in Het Huis van Alijn en blijven heer en meester over het gebouw tot 30 oktober. De tuinkabouter neemt sinds jaren in onze volkscultuur een bijzondere plaats in. Naast de vele volkstuintjes waarin hij sinds de jaren '60 een centrale plaats krijgt, wordt hij geleidelijk aan geïntegreerd in het hele culturele en maatschappelijke veld. Voor velen het mikpunt van spot en hilariteit: hét boegbeeld van kitsch. Ondanks dat, of misschien wel dankzij deze aandacht infiltreert hij via verschillende kanalen in onze leefwereld. De laatste jaren werd zelfs een uiterst lucratieve markt op gang gebracht: jaarlijks gaan duizenden tuinkabouters over de toonbanken. Ook het internet heeft het kleine wezen reeds veroverd, met zo'n tienduizend sites spant hij duidelijk de kroon. Vandaag is de tuinkabouter geworden tot een heus statussymbool en wordt hij zelfs uit de tuintjes geroofd door een bevrijdingsfront! Bij de tentoonstelling verschijnt een catalogus waarin verschillende gerenommeerde specialisten vanuit hun specifiek vakgebied het fenomeen 'tuinkabouter' belichten.

In samenwerking met de Universiteit Gent, vakgroep Nederlandse Taalkunde, wordt een taalkamer in het Huis van Alijn gerealiseerd. Door middel van een multimediale presentatie maakt de bezoeker kennis met de Nederlandse dialecten. Dialecten vormen een bijzonder immaterieel volkscultureel erfgoed en reflecteren socio-economische ver-

houdingen. Een belangrijk deel van de materiële en geestelijke cultuur van heden en verleden is in streektalen neergeslagen. Bijzondere aandacht gaat in deze presentatie uit naar het Gentse dialect.

Daarnaast openen we ook een associatie- en identificatiekamer. Objecten waarvan het gebruik en/of herkomst niet of weinig bekend is, worden aan het onderzoeksoog van het publiek onderworpen. De bezoeker wordt uitgenodigd om 'zijn' verhaal aan het object te binden. Met dit project willen wij ook mensen bereiken die niet naar het museum kunnen komen (ouderdom, immobiliteit,..) maar die wel eigenaar zijn van 'bedreigde' verhalen. Hiertoe wordt een samenwerking opgestart met de 'De

450

Gentenaar' zodat we via de Gentse stadskrant de mensen in hun huiskamer bereiken. De verzamelde verhalen worden vervolgens aan het publiek 'teruggegeven', gepresenteerd in de krant, in de museumkamer en op de website.

Vanaf september wordt de opstelling *Pillegift en Engelenbrood* het decor voor het project 'Van kikkerprins tot filokid'. Een sprookjesvertelster en een filosoof nemen plaats in de zetels van de huiskamer zodat de oude vertelcultuur een aangrijpingspunt voor de eigentijdse dialoogcultuur wordt. Deze activiteit richt zich speciaal naar lagere schoolkinderen. Met studenten van de Sociale Hogeschool en van de Katholieke Hogeschool voor Lerarenopleiding werken we aan een educatief project voor concentratiescholen. Ook in dit project is de opstelling *Pillegift en Engelenbrood* het centrale ankerpunt.

Op 25 oktober 2001 is het feest in Het Huis van Alijn. Onze jongste suppoost Carlos wordt 80! Ter gelegenheid van deze verjaardag worden alle Gentse 80-jarigen uitgenodigd en organiseren we een tentoonstelling met de privé-collectie van Carlos, die al meer dan dertig jaar een echte fan is van de Vlaamse wielertrots Eddy Merckx. Dit gebeuren sluit aan bij de nieuwe opstelling *Vrije Tijd en Ontspanning*.

Rond de jaarwisseling sluiten we het museumjaar af met een tentoonstelling rond geboorte en bevalling vroeger en nu. Deze tentoonstelling, een samenwerking met het VCV, is meer specifiek geconcentreerd rond het fenomeen van de echografie en de nieuwe gebruiken die naar aanleiding van deze medische beeldvorming het levenslicht zien.

LIEBAUT (Hilaire). *De geschiedenis van de Lokerse Harmonie vanaf het einde van de 18de eeuw tot 1873. Lokeren, Koninklijke Katholieke Stedelijke Harmonie van Lokeren, 2000, 157 blz., 12 ill.* (Het boek kost 400 frank en is te bestellen bij het secretariaat van de harmonie: Mw. Christel De Mol, Leeuwerikstraat 24, 9160 Lokeren. Het bedrag is te storten op rekening 953-0430824-16 van de KKS.H.)

De voorloper van de Lokerse harmonie wordt de eerste keer vermeld in 1791. In de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (de zgn. 'Hollandse tijd') beleefde men zowel de verdwijning als de heropricting (in 1821) en de organisatie van de muziekmaatschappij. Uit dit laatste jaar dateert ook het eerste reglement. Ontstaan uit een groep burgers die besloten op vrijwillige basis een muziekkorps te vormen en op te treden bij openbare en private gelegenheden, kreeg de harmonie stilaan vorm. Het invoeren van een uniform versterkte het groepsgevoel en de samenhang en gaf standing aan de harmonie en de leden. Geleidelijk nam de kwaliteit van de muziekmaatschappij toe. Naarmate het aantal leden steeg en de verscheidenheid van de instrumenten groeide, werden de gespeelde stukken ingewikkelder. Dit leidde dan weer tot het in dienst nemen van een vaste dirigent en tot regelmatige repetities. De harmonie stagneerde uiteindelijk onder de leiding van de eerste bekende dirigent E. Grégoir (1828-1854), om onder diens opvolger E. Huys (1855-1880) een nieuwe vlucht te nemen.

De auteur beperkt zich niet tot een opsomming van feiten en gegevens, maar tracht ook de evolutie van de harmonie te verklaren door de maatschappelijke, politieke en economische toestand in Lokeren erbij te betrekken. Aanvankelijk speelde de economische situatie een duidelijke rol bij de bloei of de teloorgang van de harmonie. De crisistijd van het einde van de Franse periode tot omstreeks 1820 leidde tot de ontbinding van de maatschappij. De periode 1843-1847 was evenmin gunstig wegens economische crisissen, mislukte oogsten en overstromingen. Vanaf het midden van de 19e eeuw had de algemene economische situatie in Lokeren echter weinig of geen invloed meer op de werking van de harmonie..

De politiek daarentegen ging gaandeweg meer doorwegen op de activiteiten van het muziekkorps, dat tot 1873 een zekere neutraliteit aan de dag gelegd had door voor zowel de liberale als de katholieke kant optredens de verzorgen. Maar in het bovengenoemde jaar was de scheuring een feit en werd de katholieke fanfare gesticht. Hoe het zover kwam wordt duidelijk door de rol die lokale personaliteiten in de geschiedenis van de harmonie speelden. Daarbij komen vooral de notabelen van de stad en hun familiebanden aan bod. H. Liebaut besteedt grote aandacht aan dit aspect van de geschiedenis van de muziekmaatschappij. De leiding van de harmonie verschoof met de jaren naar de hogere burgerij. Met het toenemende kiesrecht was de vereniging een interessant middel om meer bekendheid bij het publiek te verwerven. De meeste bestuurders waren echter reeds politiek

actief vooraleer ze deel uitmaakten van het bestuur. De auteur denkt dan ook eerder aan controle over het volk door de burgerij. Daarbij kwam nog dat andere steden ook muziekkorpsen hadden, die optraden buiten hun grenzen of zelf festivals organiseerden en voor hun stad bekendheid verwierven. Lokeren bleef hierbij lange tijd achterop hinken, maar in de periode 1848-1856 werd de grondslag gelegd voor een definitieve bloei. De bouw, in 1849, van de Academie betekende een stimulans voor het Lokerse verenigingsleven. De contacten die bestuursleden uit de hogere lagen van de bevolking met het stadsbestuur hadden, waren een pluspunt bij het bekomen van toelagen. De politieke polarisatie die zich tussen klerikale en anti-klerikale leden van de harmonie voltrok, was echter de prijs die moest betaald worden voor de betrokkenheid van de burgerij en dit leidde tot de splitsing in 1873.

De talrijke optredens en de gelegenheden die daartoe aanleiding gaven, werpen een licht op het gemeenschapsleven van die tijd in een kleine Vlaamse stad. Optredens in opdracht van de overheden van de Franse Republiek en van Napoleon, die door de vele feesten de bevolking voor zich trachten te winnen, verwelkomen van vreemde legers - die ons land binnenvielen - om ze gunstig te stemmen, begroeten van koningen, inhuldigingen van pastoors en burge-meesters, vieren van verdienstelijke burgers, optreden in processies, festivals, feesten van Sinte-Cecilia, opluisteren van kermissen, zomerconcerten... het zijn zovele voorbeelden van de brede waaier aan activiteiten die de harmonie

kenmerkten. Dit alles was enkel mogelijk door de kameraadschap, de verbondenheid, de inzet en de liefde voor de muziek van de spelende leden. In 1887 werd de katholieke fanfare omgevormd tot de 'Koninklijke Katholieke Stedelijke Harmonie'. Ze zette, evenals de Liberale Harmonie, haar werking tot nu voort.

Het boek, onderverdeeld in tien rubrieken, steunt op heel wat onderzoekswerk. In de 364 voetnoten wordt voornamelijk verwezen naar stukken uit het moderne gemeentearchief, bewaard door het stadsarchief van Lokeren, naar artikelen uit de 'Gazette van Lokeren' en naar talloze publicaties. Het overvloedige, gedetailleerde materiaal is chronologisch gerangschikt. In de drie bijlagen worden kort de leden besproken van de *Muzikale Maatschappij* in 1821, van de harmonie *Sinte Cecilia* in 1841 en van leden die in 1848 wilden overgaan naar de Burgerwacht.

Dit boek overstijgt de geschiedenis van de harmonie en de ontwikkeling van het muzikale gebeuren in Lokeren. Het brengt ook een stuk geschiedenis van de stad op economisch, sociaal en politiek vlak. Vanuit praktisch oogpunt valt het ontbreken van een inhoudstafel te betreuren. De titels van de tien 'hoofdstukken' steken niet af - behalve dat ze een nummer dragen - tegen die van de vele onderliggende paragrafen. Gelet op het groot aantal namen die in het werk voorkomen, zou een persoonsregister eveneens nuttig geweest zijn.

Guy Hoebeke

SINT-APPOLONIAVIERING IN DE PAROCHIE SOMBEKE TE WAASMUNSTER

Naar aanleiding van de restauratie van het Sint-Appoloniavaandel van de parochie Sombeke te Waasmunster zijn een aantal activiteiten gepland die volkskundig interessant zijn:

- Het gerestaureerde vaandel zal gewijd worden tijdens de feestelijke Eucharistieviering in de Sint-Rochuskerk te Sombeke-Waasmunster op zondag 11 februari 2001 te 9.30 uur.

- Na deze hoogmis zal opnieuw gezegend worden met de Sint-Appollonia-relikwie.

- Herdruk en uitreiking van de vroegere Sint-Appollonialitanie van Sombeke

- Tentoonstelling in de kerk van Sombeke op zondag 11 en op zondag 18 februari 2001, telkens van 14.30 tot 18.00 uur: Sint-Appolonia in de volksdevotie. Religieuze meditatieve kunst door pater Maur OSB van de abdij van Zevenkerken.

- Tijdens de tentoonstelling kan het ambachtelijk gelegenheidsspeculoos met de beeltenis van de H. Appolonia aangekocht worden.

- Op zondag 11 februari wordt om 15.00 uur in de kerk een lezing gegeven over *religieuze kunst* en een toelichting over het werk van pater Maur OSB.

- Op zondag 18 februari wordt om 15.00 uur in de kerk een lezing gehouden door volkskundige Mark Adriaen over de *Devotie tot de heilige Appolonia in Vlaanderen*. Aan de aanwezigenden wordt een gelegenheidsvaantje uitgedeeld.

H. APOLLONIA SOMBEKE - WAASMUNSTER

SUMMARIES

 454

T. Schepens

The burial ritual in Ghent during the 18th century

This article discusses the different stages of the burial ritual and their financial implications by investigating statements of goods and royal ordinances. The study reveals that funerals became more expensive in the course of the 18th century. Especially for the less prosperous, even a modest burial service meant a heavy financial burden.

The dominant position of men appears clearly in the higher prices of the funeral service and the exuberance with which the services at times were held. Although the religious motives still prevailed on the secular, there are already signs of a declining devoutness. The most obvious influence of the Enlightenment on the burial ritual is the prohibition of interment in churches, monasteries and convents, as well as the prohibition of new cemeteries outside the city or village centres.

T. Van Bortel

Two country surgeons in the County of Flanders in the 18th century

This article relates the life and work of two 18th century country surgeons in the County of Flanders: Jan Albert Roselt of Machelen-aan-de-Leie and Thomas Joseph Rijckaert from Ronse. The author analyses their writings against the background of the development of medical sciences and the socio-economical and cultural climate in those closing decades of the Ancien Régime.

The author discusses the education and the reputation of the surgeons, their daily practices, the frequency of their visits to the patients, their instruments, their knowledge of Latin and the most important medical writings, and their payment. The article also provides a good overview of the medication and therapies that were used in the 18th century.

Auteurs

Braekman Willy, Eeklostraat 69 - 9030 Gent

Daem Marcel, Oscar De Reusestraat 32 - 9040 Gent

Daras Hervé, Generaal Lemanstraat 94 - 2600 Berchem

Dhaene Sylvie, p.a. Het Huis van Alijn, Kraanlei 65 - 9000 Gent

Hoebeke Guy, Walderdonk 62 - 9185 Wachtebeke

Huys Paul, Deinse Horsweg, 18 - 9031 Drongen

Schepens Tineke, Massemenssteenweg 246 - 9230 Massemen

Van Bortel Tine, Torenlaan 10 - 3630 Maasmechelen

INHOUDSOPGAVE "OOST-VLAAMSE ZANTEN" JAARGANGEN 74 (1999) EN 75 (2000)

Indeling met classificatiecodes volgens het Plan Hoffmann-Krayer zoals gepubliceerd in OVZ 54 (1979) 129-156 en gebruikt in de Nederlandse Volkskundige Bibliografie, dl. XXX-VII: Oost-Vlaamse Zanten 1961-1996 (uitg. 1998)

I. VOLKSKUNDE IN HET ALGEMEEN

A. BIBLIOGRAFIE

1. *Algemene bibliografie*
2. *Tijdschriften*

B. BERICHTEN OVER VOLKSKUNDIG ONDERZOEK

1. *Onderwijs- en onderzoeksinstellingen, wetenschappelijke verenigingen*
  - S. Dhaene. Hoge hakken, roze billen. Van antoniusvarkens tot pigs in cyberspace 74/171
  - S. Dhaene. Veel volk aan de plage 74/77
  - S. Dhaene. In de schijnwerper: een collectiestuk uit het Museum voor Volkskunde 75/104
  - S. Dhaene. Een nieuwe toekomst voor het Museum voor Volkskunde. 75/106
  - S. Dhaene. Aankondiging tentoonstellingen in het Museum voor Volkskunde. 75/109
  - S. Dhaene. De barbierstok en het scheerbekken 75/221
  - S. Dhaene. Het Huis van Alijn. Terugblik 2000. Activiteiten 2001 75/??
2. *Personalia*
  - M. Daem. Renaat Van der Linden. Een reusachtig man 74/333
  - S. Dhaene & A. Eloy. Renaat Van der Linden in beeld 74/322
  - W. Giraldo. Denkend aan Renaat 74/331
  - In memoriam Renaat Van der Linden 74/2
  - B. Rzoska. Hoeve, stam, bodem en volksaad. Clemens Victor Trefois en de Vlaamse volkskunde tijdens het interbellum 74/385

C. GRONDSLAGEN EN METHODIEK

- M. Jacobs. De naakte coördinaten voorbij? Internet en volkskundemusea 74/28
- D. Lamarcq. Een Zottegems internetverhaal 74/357
- G. Rooijackers. Internationale toekomstperspectieven in de volkskunde 74/5
- B. Rzoska. Hoeve, stam, bodem en volksaad. Clemens Victor Trefois en de Vlaamse volkskunde tijdens het interbellum 74/385
- J. Van Keymeulen. Dialectologie en volkskunde 74/11
- H. Van Royen. Lokale en regionale geschiedschrijving op andere paden 74/23
- P. Viaene. Industriële archeologie: noden en perspectieven van het werkveld 74/19

D. VERZAMELINGEN VAN DOCUMENTEN EN VAN MENGELINGEN OVER GEOGRAFISCHE EN ETHNOGRAFISCHE EENHEDEN

II. NEDERZETTINGEN

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. BIJZONDERHEDEN

- L. Devriese. De meermin van de minnemeers te Gent 74/70

P. Huys. Over de schuddevee- en schuddevisstraatjes in Gent 75/81

W. Van Hoorick, Van polders en landlieden. De plattelandsgemeente Verrebroek in het Land van Waas (rec. J. Verschaeren) 74/160

III. GEBOUWEN

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. HOEVEN

C. HUIS EN BIJGEBOUWEN

D. KERKEN, KAPELLEN, KERKHOVEN

1874-1999. 125 jaar Groot Begijnhof te Sint-Amandsberg (rec. B. Baillieul) 75/229

IV. VOORWERPEN

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. ONROERENDE GOEDEREN EN MONUMENTEN

C. ROERENDE GOEDEREN

S. Dhaene. In de schijnwerper: een collectiestuk uit het Museum voor Volkskunde 75/104

S. Dhaene. De barbierstok en het scheerbekken 75/221

V. TEKENS EN UITGANGBORDEN

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. BIJZONDERHEDEN

VI. TECHNIEK, BEROEP, VOLKSKUNST EN -NIJVERHEID

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. VOLKSKUNST EN NIJVERHEID: BIJZONDERHEDEN

C. VOLKSE AMBACHTEN EN BEROEPEN

H. Deceulaer. Het hof en de stad. Centrale overheid, stedelijke opstanden en politieke 'in\$praak' in de Nederlanden. Een langetermijnperspectief (14de-20ste eeuw) 75/2

M. Jacobs & M. Vanbellinghen. Ambachten in de Zuidelijke Nederlanden (voor 1795). Een bijdrage tot de samenstelling van een bibliografische lijst van studies verschenen in de 19de en 20ste eeuw 74/185

P. Verheyen. Immigratie van schaapherders uit Nederlands-Limburg en Noord-Brabant in het Waasland (18de en 19de eeuw) (rec. K. Velle) 74/161

B. Willems. "For Members Only". Solidariteit en beroepseer bij ambachten. Casestudy: de Antwerpse kuipers (17de-18de eeuw) 75/23

D. LANDBOUW, VEETEELT, BOSBOUW, TUINBOUW, BIJENTEELT

E. JACHT, VISVANGST EN PLUK

F. VERKEER, WEGEN, VERVOER, LANDVERHUIZING

G. MARKTEN EN FOREN

A. Van Biesen. De Gentse halfvastenfoor in de jaren 1890-1914 75/182

H. KALENDER, TIJDREKENING, MATEN EN GEWICHTEN, GELD

VII. VOLKSPSYCHOLOGIE

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. BIJZONDERHEDEN

VIII. VOLKSVOORDRACHTEN, SIERADEN

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. BIJZONDERHEDEN

C. SIERADEN EN OPSMUK

IX. VOEDING

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. BIJZONDERHEDEN

X. ZEDEN EN GEBRUIKEN, FEESTEN, SPELEN

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

S. Clauwaert. Vermaak en vertier: feesten te Oudenaarde (1830-1914). Casus: de buurtfeesten

De Belgische circussen Semay, Ca-va seul en Bux (rec. H. Van Royen) 75/232

M. Daem. Kroniek van het Internationaal Studiekomitee van Ommegangsreuzen 75/418

G. Deneckere. Tussen uitbundigheid en beheersing. Feest, subversie en sociale strijd in de 19de eeuw 74/82

A. Schrever. Volkskunde en oude foto's in Geraardsbergen. 74/411

H. Van Royen. 's-Hertogenbosch binnenskamers. Aspecten van stedelijke woon- en leefcultuur 1650-1850 74/169

I. Verheire. Het ontspanningsleven van Brugse arbeiders (1890-1921) 75/46

Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd (rec. H. Van Royen) 75/233

M.-A. Wilssens. Bij leven en welzijn. Een eeuw dagelijks leven in België (rec. H. Van Royen) 75/232

B. LEVENSLLOOP

1. *Algemene bijdragen*
2. *Geboorte en doopsel*
3. *Kinderjaren*
4. *Schoolgebruiken*
5. *Jeugd en rijpheid*
6. *Liefde en huwelijk*
  - W. Braekman. Bruilofsgebruiken 75/409
  - G. Desmet. Meervoudige weduwen te Sint-Jan-in-Eremo tijdens het Ancien Régime 75/87
7. *Dood en begrafenis*
  - T. Schepens. Het begrafenisritueel in Gent tijdens de 18de eeuw 75/344
  - W. Dezutter. Het dragen van rouwkleding in Vlaanderen. De rouwplicht als commerciële aanbeveling 74/345
8. *Kalendergebruiken*
  - W. Braekman. Vastenavond te Opbrakel en te Vloesbergen (1618) 75/102
  - G. Deneckere. Inleiding /tot het themanummer/ Carnaval en communitas. Reflecties over de authenticiteit, onderdrukking en herleving van een volkse feesttraditie 75/240
  - W. Beelaert. Straatcarnaval in het negentiende-eeuwse Aalst: de andere kant van de carnavalmedaille 75/310
  - A. Mariën. Het Antwerpse carnallevens in de periode 1890-1921 75/285
  - A. Sermon. Bloei en snoei van het Gentse carnaval 75/245
  - A. Van Biesen. De Gentse halfvastenfoor in de jaren 1890-1914 75/182
  - H. Van Royen. Seizoenstradities in Luxemburg 74/166
  - C. Wijers. Tradities in verandering. De betekenis van het verleden in het hedendaagse Nederlands- Limburgse carnaval 75/322
9. *Verenigingen*
10. *Dorps- en stadsleven*
11. *Landbouwfeesten*
12. *Spel, speelgoed en ontspanning*
13. *Omgangsvormen*
14. *Varia*

XI. SOCIALE EN RECHTERLIJKE VOLKSKUNDE

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. SOCIALE GEBRUIKEN EN OVERLEVERINGEN

C. RECHTERLIJKE VOLKSKUNDE

- W.J. Braekman. Afkopen en opeisen van de bruid: Conteville en Leke (16de eeuw) 74/65
- W.J. Braekman. Vermeende zieke, kreupele of agressieve bedelaars (1587-1783) 74/67

- W. Braekman. Dieventaal en dievenstreken (1630-1895) 74/153
 W. Braekman. Op bedevaart naar Bottelare, Eksaarde en Wieze (1692-1753) 74/155
 W. Braekman. Bigamie, hoerij en overspel te Eksaarde en te Gent 74/157
 W. Braekman. De Jodeneed te Gent 75/406
 K. Velle. De moord op de pastoor van Nijlen 74/425

XII. VOLKSGELOOF

A. BIBLIOGRAFIE

B. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

- H. Daras. De wandelende Jood 75/392
 R. Opsommer. Over religie en heksenvervolging 75/78
 B. Van Elsacker. Meditatie en katholieke herkerstening in contrareformatorisch Antwerpen 75/151
 H. Van Royen. Verslagboek volksreligie in België en Luxemburg 74/168

C. MYTHOLOGIE EN CULTUS (NIET-CHRISTELIJK)

D. CHRISTELIJKE VOLKSDEVOTIE EN HEILIGENVERERING

- M. Adriaen. Sint-Appoloniaviering in de parochie Sombeke te Waasmunster 75/453
 H. Van Royen. Seizoenstradities in Luxemburg 74/166

E. VOORTEKENS EN ORAKELS

F. TOVERKUNST EN TEGENTOVER

- W. Braekman. Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied (rec. W. Giraldo) 74/159

XIII. VOLKSGENEESKUNDE

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

- P. Huys. "Aenmerking over de beruchte keysers-snede" 75/212
 T. Van Bortel. Twee plattelandschirurgijns in het graafschap Vlaanderen in de 18de eeuw 75/358

B. BIJZONDERHEDEN

- H. Daras. Zijn tandpijn verkopen. Volksverering tot de H. Appolonia in Oost-Vlaanderen (rec. K. Velle) 74/159

XIV. VOLKSWETENSCHAP

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. VOLKSPLANTKUNDE

C. VOLKSDIERKUNDE

D. VOLKSWEER- EN STERRENKUNDE

E. ASTROLOGIE, DROOMVERKLARING

XV. VOLKspoëzie

P. Huys. Over enkele Gentse lofdichten op de tabak 75/412

XVI. VOLKSLETTERKUNDE

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. HET VOLKSLIED

W. Braekman. Drie nieuwe recapitulerende liederen: twee Gentse en een West-Vlaams 74/337

P. Huys. Een 'Liedeken van den backer en de molderin' (1816) 74/351

C. RIJMEN EN SPREUKEN

D. HET KINDERLIED

E. OPSCHRIFTEN

XVII. MUZIEK, DANS, UITROEPEN

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. VOLKSMUZIEK

H. Liebaut. De geschiedenis van de Lokerse harmonie (rec. G. Hoebeke) 75/451

C. VOLKSE MUZIEKINSTRUMENTEN

D. VOLKSDANS

E. ROEPEN, KRETEN

XVIII. VOLKSVERHAAL

A. ALGEMENE BIJDRAGEN, SAMENVATTINGEN, MENGELINGEN

T. Meder. "Veel geluik, meneer Gorsky!" Volksverhalen op de electronische snelweg 74/47

B. SPROOKJES

H. Lox. Lezing "Koning en Keizer in het sprookje". Vertelcultuur rond Keizer Karel 75/110

H. Lox. De figuur van Keizer Karel in de populaire vertelcultuur 75/111

C. VOLKSSAGEN

D. LEGENDEN

E. ANECDOTEN, GEESTIGE VERTELLINGEN, FABELS

XIX. VOLKSTONEEL

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

G. Brouwers. Tien jaar Raamtheater 75/196

B. POPPENSPEL

C. VOLKSSCHOUWSPEL

W. Braekman. Rederijkers actief te Belle, Esen, Melsele en Waarschoot 75/219

XX. OVERIGE VOLKSLITERATUUR

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

F. Lemmens & A.K.L. Thijs. Uitgevers van "mannekens", sanctjes en ander populair beeldmateriaal: Ludovicus Joseph en Joanna Maria Fruijters (Antwerpen 1731-1784) 74/365

B. BIJZONDERHEDEN

XXI. VOLKSTAAL

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

J. Van Keymeulen. Dialectologie en volkskunde 74/11

B. RAADSELS

C. SPREEKWOORDEN EN VOLKSUITDRUKKINGEN

D. HUMOR EN SPOT

W. Braekman. Litanieën voor meisjes, trouwlustig maar niet gevraagd 74/145

E. SCHELDWOORDEN EN SPOTROEPEN

F. KLANKNABOOTINGEN EN -VERKLARINGEN

G. VOLKSWOORDENSCHAT

L. Demuyne. Voetbaltermen in de Vlaamse dialecten 74/59

T. De Pauw, J. Van Keymeulen en V. Van Den Heede. Woordenboek van de Vlaamse dialecten III, 2. Land- en Waterfauna enz. (rec. J. Van Keymeulen) 75/230

V. De Tier. In vergelijking met dieren. Het dialectenboek 5 74/163

M. Devos en V. De Tier. Slordig en overhaast tewerk gaan: klein lexicon van Vlaamse dialectwoorden 74/113

J. Keymeulen. Woordenboek der Zeeuwse dialecten op CD-rom 74/164

V. Vantomme. Ziektenamen in de West-Vlaamse dialecten 75/63

XXII. NAMEN

A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN

B. NAMEN VAN PLAATSEN, STRATEN EN HUIZEN

C. VOORNAMEN EN FAMILIENAMEN

D. BIJNAMEN

E. ANDERE NAMEN

INDEX OP DE AUTEURS

- M. Adriaen 75/453
 B. Baillieul 75/229
 W. Beelaert 75/310
 W.L. Braeckman 74/65, 67, 145, 153, 155, 157, 337, 75/102, 219, 406, 409
 G. Brouwers 75/196
 S. Clauwaert 74/133
 M. Daem 74/333, 75/418
 J. Dambryne
 H. Daras 75/392
 H. Deceulaer 75/2
 L. Demuyne 74/59
 G. Deneckere 74/82, 75/239, 240
 G. Desmet 75/87
 V. De Tier 74/113, 163
 M. Devos 74/113
 L. Devriese 74/70
 W. Dezutter 74/345
 S. Dhaene 74/75, 77, 171, 183, 322, 75/104, 106, 109, 221, 444
 A. Eloy 74/322
 W. Giraldo 74/159, 331
 G. Hoebeke 75/451
 P. Huys 74/351, 75/81, 212, 412
 M. Jacobs 74/28, 185
 D. Lamacq 74/357
 F. Lemmens 74/365
 H. Lox 75/110, 111
 A. Mariën 75/285
 T. Meder 74/47
 R. Opsommer 75/78
 A. Sermon 75/245
 A.K.L. Thijs 74/365
 G. Rooijackers 74/5
 B. Rzoska 74/385
 T. Schepens 75/344
 A. Schrever 74/411
 M. Vanbellinghen 74/185
 A. Van Biesen 75/182
 T. Van Bortel 75/358
 R. Van der Linden 74/2
 B. Van Elsacker 75/151
 J. Van Keymeulen 74/11, 164, 75/230
 H. Van Royen 74/23, 166, 168, 169, 75/232, 233
 V. Vantomme 75/63
 K. Velle 74/159, 161, 425
 I. Verheire 75/46
 J. Verschaeren 74/160
 P. Viaene 74/19
 C. Wijers 75/322
 B. Willems 75/23